

MOTS EXPRESSIUS VALENCIANS ENTRE DOS
ORÍGENS: EL CAS DE *XE*, *MA*, *UIX*, *IAIO*, *AÛC*, *BAC*,
XAFAR, *SUS*, *HOLA*, *HEUS* I *ENXAMPAR*

EMILI CASANOVA

(UV-AVL)

«Si responia, sols digués buf, avia xuf. Si deia baf tantost lo çaf al cap sentia» (*Spill*).

«Ave Maria, eee!, gràcia plena, xa, xa, xa» (*Sermons*, Sant Vicent).

1 INTRODUCCIÓ

Una de les fonts de creació lèxica més important de qualsevol llengua és l'onomatopeia, que crea interjeccions pròpies, les quals poden esdevenir verbs i substantius, com *bè* 'corder'; *pujar al bè* 'al muscle' (DCat, I, 739) i *taral·la*, *tararot*, *taral·lirot*, *tarannà* (DCat, VIII, 301-3). Per exemple, el DCat troba per a més de 250 mots un origen expressiu, etimologies seguides, entre altres, pel *Gran Diccionari de la Llengua Catalana* i pel magnífic *Diccionari etimològic*, de Jordi Bruguera, a qui volem retre, des d'ací, un sentit homenatge per tot el que ha aportat a la història del lèxic i de l'etimologia catalana.¹

No obstant això, al meu parer, hem de repensar una part de les paraules d'este origen, per tres raons: a) perquè Coromines no té prou en compte la història del suposat mot onomatopèic en altres llengües romàniques, on es documenta més antigament i on podria haver nascut abans de passar al català, com en els casos de *fofo* (DCat, IV, 70), o *repapiejar* 'caduquejar'

1. Joan Veny usa també la font onomatopèica per a explicar molts mots populars, entre ells el de *merita* per a designar la fredeluga o judia (Veny 2009: 113-116).

(DCat, VII, 254),² que segurament tenen una procedència castellana i occitana, respectivament; b) perquè es troba ja usat en llatí, com *au!* (DCat, I, 493), *eh* (III, 230) < llat. EHO (Ernout / Meillet 1967), *eu* (DCat, III, 825) < EU, EUGE (Ernout / Meillet 1967) ‘bé, bravo’, o es documenta alhora en diverses llengües romàniques, potser, des de l’origen, com *gos* (DCat, IV, 577) o *forfollar* (DCat, IV, 123);³ c) perquè no es planteja prou la forta tendència a la gramaticalització de noms, origen no només de les interjeccions impròpies, com en *moix* (DCat, V, 723) que deu vindre de l’adjectiu *moix* < MUSTEU —sí que seria onomatopèic *mix* i derivats, que fins i tot podrien haver ajudat a la creació de *moix* ‘gat’ — o *uix* ‘porta’ < OSTIUM (DCat, VIII, 958), sinó també en les pròpies.⁴

Per això revisaré, ací, diverses paraules valencianes considerades d’este origen, que al meu parer, sense rebutjar definitivament les propostes de Corromines, podrien tindre una altra explicació més versemblant o convincent que la donada fins ara.

2 REVISIÓ DE LES ETIMOLOGIES D’ALGUNS VOCABLES D’ORIGEN EXPRESSIU

Tots els mots estudiats tenen, al meu parer, com a mínim, dos possibles orígens:⁵

2. Vegeu el meu «El lèxic de la Decadència», on tracte de mots de suposat origen onomatopèic com *fofo*, *lelo* (p.195), *enxampar* (196) i *repapiejar* (218).

3. Sí que té en compte esta idea en els mots onomatopèics que deuen provenir del llatí (*bombolla*, DCat, II, 79, o *bramar* DCat, II, 189) i en el cas d’interjeccions impròpies que venen clarament d’altres llengües, com *ausades* (DCat, I, 583 s. v. *gosar*), *befa* (I, 747 «mot de creació expressiva, a base d’una síl·laba BEFF- que indica escarn o mofa; com que només l’italià *beffa*, entre les formes romàniques, és antic i ha estat d’ús popular constant, és probable que el català el prengué de l’italià; 1ª doc 1648»), o *alerta* (I, 173), del castellà i italià, respectivament.

4. Sí que ho té en compte quan l’ètim llatí és clar, com en *jas* < HABEAS (DCat, IV, 770), paral·lel a l’occità *tè* (Catalausa), *xisclar* < CISCULARE (DCat, IX, 554 i *xiular* < SIBILARE (DCat, IX, 563).

5. Per als conceptes d’interjecció i d’onomatopèia, seguisc, principalment, els estudis de Maria Josep Cuenca, en especial, el de la *Gramàtica del català contemporani*, i els de Pelegrí Sancho, fixant-me sobretot en els trets més bàsics per a entendre l’evolució d’este tipus de paraules. Per a Cuenca (2002: 3228 i ss), les onomatopèies són interjeccions representatives que imiten sons o moviments del món extralingüístic que s’integren en el sistema fent del so una paraula. Passen el filtre que implica cada sistema lingüístic i el sistema fonològic i morfològic respectivament. Sofreixen fenòmens d’evolució històrica com qualsevol altra paraula que acaba per alterar la relació entre so i significat. Estan vinculades al món oral i col·loquial. Abunden les variants per a un mateix so o moviment, cosa que afavoreix les interferències d’altres llengües (casos de *và-tua/voto a*, *hola*, *bravo*). Manifesten funcions connectives, és a dir, valors i actituds del parlant respecte al que diu i a l’intercanvi comunicatiu en general. L’entonació és enfàtica i contrastiva associada a una modalitat exclamativa i és un dels factors fonamentals per determinar-ne el significat i la funció discursiva: marquen contrarietat, incredulitat, admiració, alegria, criden l’atenció, fan callar. La interjecció és una categoria oberta que incorpora de manera constant membres d’altres categories (*amunt!*, *vinga!*, *mira!*), normalment mitjançant un procés de gramaticalització gradual (Sancho 1999: 139). Segons el *Corpus Textual informatitzat del Català Contemporani*, n’hi ha 1200 interjeccions diferents (Cuenca 2002: 3175); segons el *Diccionari Normatiu valencià*, de l’AVL, 160. Molts connectors i interjeccions són producte de la gramaticalització de constituents lèxics anteriors no interjectius, a partir d’un procés d’increment de valor pragmàtic, vinculat a la pèrdua de significat lèxic, i de vegades també de cos fonètic.

A) a) XE. Interjecció típica del País Valencià que pot expressar tot tipus de sentiments segons l'entonació, especialment usada per a dirigir-se a una altra persona o per a cridar-la: «Xe» 'escolta', 'mira', «Xe, tu; xe que fas»; per a marcar estranyesa o sorpresa: «xe, açò què és», usat com un remarcador «xe que bo, xe que tu». L'usen tant els que parlen en valencià com en castellà, i no es considera pròpia del llenguatge formal o estàndard sinó del col·loquial. Per l'ús tan general, els forasters designen amb el nom de *xe*, amb valor familiar o hipocorístic, les coses i persones típiques de València. Els seus usos són pràcticament els mateixos que els que s'empren a Argentina, Uruguai, en zones de Bolívia i Xile, a Nicaragua i en Rio Grande do Sul del Brasil.⁶

Tota la filologia catalana segueix l'opinió de Coromines (DCat, IX, 486): «interjecció típica dels valencians i del castellà del Plata; probablement evolució de l'antic *ce!* per cridar algú (amplificació de la interjecció corrent *tss*, *ss*, *xx*)», que recupera les idees anteriors del DCECH, II, 7-8: «interjección con que se llama, se hace detener o se pide atención a una persona: de la consonante fricativa o africada *sss* o *tsss*, que suele emplearse en estos casos». En concret, segons el mestre,

–tindria la mateixa evolució que el *che* argentí, és a dir, alteració de l'antic *ce!*, documentat en *La Celestina* i altres obres del segle XV i següents, de quan encara la *ç* sonava *ts*, tot canviant el punt d'articulació a palatal i mantenint el caràcter africad, més adequat a l'ofici interjectiu.

–podria ajudar-hi l'ús relaxat de *xic*, també usat per a cridar algú, que s'usa sobretot per a adreçar-se a hòmens. Relacionat amb *xic* podia estar la forma *xec* i *xeic* < CICCUC.⁷

6. Valors del *che* valencià, segons el valencià Mayordomo Dolz (en Rosenblat 1962: 339). «El che se usa igual al hablar valenciano que castellano. La gente culta tiende a no usarlo pero a veces lo usa espontáneamente:

- sorpresa (con valor de hola): Che, eres tu,
- apelativo con valor de oye: che estás enfermo; che, sabéis quien ha venido?,
- muletilla al final, para subrayar con energía: t'e he dit que vingues che,
- con valor de tu, como vocativo: che, estate quieto,
- con valor de vosotros, como vocativo: che os digo que vengáis,
- expresión de duda, fastidio, sustituyendo al pronombre personal: che, qué calor,
- sola, como pura exclamación para indicar sentimiento de molestia o fastidio: che!,
- valor de bueno o bien!: che, que quieres que te diga,
- para indicar que algo falla en la memoria: la guerra... Che (ho tinc en la punta llengua)».

I afig: «Se emplea tanto al dirigirse a hombres como a mujeres, y denota cierta familiaridad y llaneza en el trato. Se da entre amigos, parientes y hasta desconocidos del mismo estrato social. Se puede emplear para llamar la atención a un desconocido: "Che, se l'ha cagut un paper" ('oiga, se le ha caído un papel'). Un superior puede dirigirse a un inferior: "Che vaxa aspai" ('oiga, vaya depacio')». El Diccionario Seco arrecplega en castellà el sentit del *che*: «1. interj que se usa para llamar la atención de una persona o para protestar ante lo que se ha dicho; 2. (col, humorístico) Valenciano».

7. Segons el DCat, IX, 532 i el DCEC, II, 43, *xic* és un mot comú amb el basc, el castellà, el sard i amb certes formes dialectals gascones i italianes, de creació expressiva, relacionat indirectament amb el llatí.

–les variants valencianes de *txi*, *txa*, *txiik*, *txare* acaben de demostrar esta formació elemental expressiva, on només la consonant és essencial.

–no accepta que pugua vindre de *pse*, com suggereix el DCVB, s. v. *xe*.

–no està d'acord que pugua vindre d'una palatalització de *tio* > *ti*, del Sud valencià.

–rebutja la teoria del *Diccionario Histórico* de la RAE i de Covarrubias que la relacionen amb el llatí ECCE 'vet ací'.

–refusa, a pesar de la variant *xeic* tortosina, l'origen àrab *xaih* 'vell'.

–el *xe* valencià li serveix per a bandejar tots els orígens americans del mot argentí, alhora que la importació del *xe* des d'Argentina a València.

Segueixen l'opinió corominiana, Bruguera i el GDLC: «*xe*, 'reforçament del so d'interjecció tss, tx per a cridar algú'. I el Diccionari d'onomatopeies de Riera-Sanjaume: «*Xe* interj. i m. 'Expressa admiració, sorpresa, alegria, entusiasme, contrarietat, indignació, etc, i també es fa servir per cridar l'atenció, interpel·lar' < D'origen onomatopeic i expressiu ja que probablement sorgeix del reforçament dels sons tss, tx, que es fan servir per cridar algú. El so essencial és el consonàntic. Per això les diverses variants d'aquesta interjecció són bàsicament vocàliques (*xi*, *xa*, *xe* / amb e oberta/, *xeic*, etc.)».

L'existència de la mateixa forma en dos llengües diferents, conservada només en dos variants consecutives, en valencià i a Sud-Amèrica, especialment a l'Argentina, ens obliga a revisar també les moltes propostes donades al *xe* argentí i al *ce* castellà, abans de fer cap proposta concreta:

b) Del *ce* castellà s'han donat, també, diverses opinions com les següents:

–Diccionario Rosal: «*Ce* para llamar a alguno por no nombralle, es del Hebreo que al nombre llaman *ceç*, y no diciendo el propio decimos el general, como agora dicen llamando a alguno, como te llamas; y nombrándole decimos, como se llama o como se dize, quellotro, hombre de bien y otros modos de nombrar generales [...] y de allí *Ceh*, que es verbo arábigo y significa vocear el nombre de otro, B. Fulano. Mas, parece que se dixo de Cete lat que significa decidme, que es lo que queremos significar cuando llamamos».

–Covarrubias, Tesoro: «*Ce*, 'palabra con que llamamos y hacemos detener al que va delante'. Es hebrea/*Ce*, artículo demonstrativo, y de allí se pudo derivar el ECCE latino que significa lo mesmo».

–María Moliner, *Diccionario del uso*: «¡ceee! Otra forma de *ce* "chsss" o "sss", sonidos expresivos usados para llamar. Che en Hispan: 'exclamación

CICCUM 'membrana que separa els grans de la magrana', 'cosa insignificant, volva, bri'. Es tracta bàsicament d'un mot de creació expressiva, en part infantil, que indica, mitjançant el so *xic*, la idea de 'petitor' (F. m: *enxiquir*, *xicalla*, *xicarró*, *xiquet*). El mestre bandeja la connexió àrab del mot. Té diverses variants com *xec* (Camp Tarragona), *xèc* (Terra Alta (Favara)), *xaic* (Nonasp) i *xèic* (Ribera d'Ebre (Móra la Nova), Terra Alta (Gandesa)), però no explica clarament cap relació amb *xe*.

empleada para llamar la atención de alguien o para mostrar algún disgusto'. Corresponde al val xe pronunciado lo mismo y es posiblemente el mismo ¡ce! del grupo de sonidos semejante chsss; sss que tienen el mismo empleo».

–Cejador, *Diccionario fraseológico del siglo de Oro*: «Ce: este ce es el ze euskaro, demostrativo general o dígase el ze euskaro y ce castellano llamativo».

–García de Diego, *Dicc. etimológico español e hispánico*: «Ce (cast) para llamar < valor latino ¡ce! Inter. Ce (hispanico) Ce! Intej. Ce para llamar, cast. Xe, cat; che amer. Derivado: cecear».

–Diccionario Terreros: «Ce. Voz con que se advierte el silencio lat. st, it. citto. Lo común en cast es decir chito. Ce sirve también para llamar y equi-vale a la voz ola: fr. Elo; lat. heus».

–*Diccionario de Autoridades*: «CE. Voz con que se llama a alguna persona, se la hace detener, o se la pide atención. Covarr. la tiene por demonstrativo de la Lengua Hebrea; pero parece mas verisimil venga del Latino Ecce, que significa esto mismo. QUEV. Mus. 5. Bail. 8; Ce. Voz con que se advierte o manda a otro que calle: a que se suele añadir la señal de poner el dedo en la boca. Latín. St., CE. Voz de que tambien usan los Cocheros y Carreteros para hacer retroceder a las caballerías, tomada de la inicial del verbo Cejar».

–*Diccionario Histórico RAE*: «CE < lat. ECCE 'he aquí, mira', int con que se llama, se hace detenerse, se pide atención a una persona: "Ce Florencio. Donde estás" (Lope Vega); "Tapada de medio ojo/en forma de acechona/con el ce caballero/y un poco la voz honda" Quevedo Obr. Riv; Ce, ce Parmeno, torna (*La Celestina*); "Ce, ce, ce, señor licenciado, algún buen espíritu le trae siempre a dond'es desseado" (La Lena)».

–El DRAE, 20 edició, 1984, presenta una doble forma amb dos distints orígens: «Ce² (De ucé, vuestra merced. ant. Voz con que se llama, se hace detener o se pide atención a una persona), definició que ha canviat en l'edició 22: «Ce (De or. inc.; cf. *che*²). 1. interj. desus. Era u. para llamar, hacer detener o pedir atención a alguien». «Che² (De la voz che con que se llama a personas y animales) Val, Arg, Bol y Urug; interj con que se llama, se hace detener o se pide atención a una persona. También expresa a veces asombro o sorpresa».

–*Diccionario de americanismos*. «Che, int 1) coloq, se usa con valor apelativo, al pedirle o preguntarle algo a una persona a la que generalmente uno tutea; 2) se usa para expresar asombro o desacuerdo, v. *chechar*».

Observem que la RAE ha canviat d'opinió, ha bandejat com a ètim ECCE i ara segueix la hipòtesi de Coromines.

c) Del *ce* argentí s'han postulat diversos orígens, arreplegats majoritàriament per Rosenblat:

–Vindria del *ce* español, pronunciat *tse*, forma lexicalitzada de la interjecció consonàntica *st/tst* que es remunta a la *st!* llat. (amb variants) que usen Nevi, Plaute, Terenci, Varró, Ciceró, com a crida familiar de silenci, que deu ser anàleg al *che* de l'italià de la Val Camonica o de la Llombardia, documentada al segle XIX, emparentada amb el *che* del Perú i de Santo Domingo, amb el *che* de Castella i d'Andalusia, relacionada també amb formes lexicalitzades com *cito*, *chis*, *chite*, *chito*, *cecear*, *chehear*, i amb el *che* galleg i portugués que ve del pronom *te* > *che*; del *chi* de Navarra i de la Rioja, que segons Iribarren és representació gràfica de *xsss*, *ch!*, del *che* de l'occità usat per Mistral, possiblement originat en *chèvre* (segons Rosenblat 1962: 328, 347, 396, 399). Passaria d'un *che* de crida a *che* vocatiu pronominal com a fórmula de tractament. És a dir, el *ce!* de l'època clàssica sobreviu en la forma *¡che!* i en les seues variants *¡chis!*, *¡chito!*, *¡chitón!*, etc. «(al mismo tiempo, el ¡ts! de llamada se hacía ¡ch!, el cual también contribuyó sin duda a la vida de ¡che! y sus variantes). Y el viejo cecear, en el chehear (tratar de che en la Argentina), el chichear y el sisear. También en la lengua se puede decir que nada se pierde, todo se transforma [...] El ¡ce! del período clásico servía para dirigirse a superiores, iguales e inferiores: ¡ce, caballero!, ¡ce, señora mía!, ¡ce, prima, ¡ce, Pármeno!, etc. En el Río de la Plata se asoció tempranamente con el vos, que en el siglo XVI era aún muy respetuoso, en España y en América. Y en la medida en que el vos se convirtió en tratamiento de máxima familiaridad y confianza, el che adquirió el mismo carácter [...] En Valencia es también de confianza pero alterna con el tú y con su plural vosotros: “Che, sabéis quién ha venido”, “Che, os digo que vengáis”. Perdió enteramente su carácter señorial. ¿No lo han perdido desde entonces los tratamientos mismos? [...] De llamada interjectiva, se transformó en apelativo o vocativo de carácter familiar, o en partícula introductora o matizadora del diálogo para manifestar cordialidad, familiaridad y hasta ciertas formas intermedias entre la campechanía y el respeto» (Rosenblat 1962: 399-400). I això en Amèrica i a València, on l'evolució ha estat independent però a partir d'una mateixa llavor ja viva en el castellà del segle XVI.

–D'origen italià portat a Amèrica, siga del venecià: 'C' e 'està'. Els italians l'usen molt en la parla quotidiana: *che papusa*; *Che, Alberto està* < C'è; siga del *ce /txe/* 'mira' de Llombardia, nascut, segons Pellegrini d'un *tiè* < *tieni*, de TENERE; siga del venecià *ciò* < *t'o* < *tiò* < *tu'o*, de *torre*, *tollere* (Rosenblat 1962: 400, nota 89), o siga de *ció* < ECCE HOC 'che vol, ció?'

–Del sefardí, on s'usava *xe* per a resar. Sonaria *tsé* o *sè*, que per l'expressivitat podia passar a *che*, com en els hipocorístics: *Seria un Ce* 'indici d'avís', 'per a fer callar', que podria vindre d'un *shhh*. La mateixa expressivitat de la *ch-* dels hipocorístics en *Pancho*, *Chisco*, *Nacho*, *Chema*, faria palatal la consonant inicial. Però em diu Beatrice Schmid que no hi ha vist ni sentit

mai cap forma que sone *xe*. En canvi, em fa notar que en judeoespanyol hi ha un *eg/ek* < ECCE 'heus ací', que pertany als registres elaborats. Per als registres més corrents usa la interjecció Na 'mira, heus ací', d'origen eslau.

–Del quítxua, *maputxe* (che 'home, persona', del xilé), aimara, araucà o guaraní (che 'jo o mi'; no tu), proposats per experts americanistes com Lenz, Rona i Morínigo.

d) Del *xe* valencià, s'ha dit també altres opinions diferents a la de Coromines. Per exemple, que ve:

–de l'expressió occitana *Jesús* que passa de *Jesús* > *Jès*, directament a València, on es convertiria en *xe* per apitxament, o a partir del dialecte de l'Aude que apitxa, *Jesus* > *Xesus* > *Xes* (Fornés 1995: 147-49). O de l'occità *té* (Fornés 1998).

–abreviació del nom propi *Jesús* usat per a consolar qui esternuda: «Jesús», com pensa molta gent.

–de l'àrab, siga de «Ie tu, ie», introductor vocatiu àrab: *ya* > *ie*, com *bala/hale* 'comiat' < *ya ala* 'vinga, au' (Pascual Asensi 2007: 153-169); siga de *xeyb*, reflex subst àrab clàssic *Xayb* 'home vell, mestre' (que donaria també *xeic*); siga de l'àrab imperatiu *shuf* 'mira', estos darrers proposats per Jàfer.

–de *xic*, per contracció < CICCUC, o de *xic*, que explicaria millor el *xeic* del tortosí.

e) Documentació:

Si mirem la documentació, el trobem en castellà des del XV al XVIII, mentre que en valencià no el trobem fins al XVI en Timoneda, autor bilingüe, i molt poc fins al segle XIX, quan el teatre popular l'usa a dojo:

–Valenciana:

«Si faré, ola, ce de la posada» (Timoneda. *Castell Emaús*, 1569).

«Chec: que tu t'has figurat» (*El Sueco* 1847). «Chec, açò és un disbarat» (Escalante, Rochano 1859, Torromé). «Che, vols rifa» (1858: Escalante, Palanca, Tafalla, Bernat). «Che, què penseu fer»; «Cha la teua parentela» (Liern). Moya (2002) veu evident la connexió semàntica entre *nyas*, *chas*, *cha*, *cheic*, *chec* i *che*; però açò no vol dir que tinguen el mateix origen.

«Ge. Che» (Escrig 1851, en Guardiola 2004).

«Gech. Chico V. gè» (Gadea 1891).

–Castellana:

«Sempronio: Ce, ce, calla , que duerme cabe esta ventanilla. Ta ta/Pármemo: ce, ce, señor, señor, quítate presto donde/Sempronio: Ce, ce Pármemo, torna, torna callando/Celestina: Hija, Lucrecia, Ce! Irás a casa y darte he una lejía/Elicia: ¡Ce, ce, ce!. Celestina. ¿Por qué?» (*La Celestina*, en CORDE).

«Claudia: Ce, Amintas, ce! Por mi vida que entres acá» (1500, Anónimo *Comedia Thebayda*).

«Tal. Ola, ce, marimarticala o marticala» (1566, Alonso de la Vega, *Tragedia llamada Seraphina*).

«Acario: Ce, ce! Gargullo ¿Qué es lo que has dicho» (Lope de Rueda 1545, *Comedias*).

«Luquitas. Ce, Alameda. Ce, oye, acá/ Alameda: A mi, ce; Alameda. Ce, Diego Sánchez ora, sus; ¡ola, ce! havémonos de oyr!» (Lope de Rueda, *Pasos*, edició de Canet, 119 i 146; edició de González Ollé-V. Tuson, 114, nota 103).

«Desig: Exe, huera; sacáis el hombre a barrera, a vé que son burladores [...] Ea, vayan los gargueros!» (Timoneda, *Castell Emaus*, 55). No tinc clar que exe equivalga a *ce*, però podria ser-ho.

«Hola, ce! Saca de aquellas anchovas»; «hola, ce! , desentonado? No tienes por qué llamar» (Timoneda/Aragonés, *Buen aviso y portacuentos*, 83, 188).

«Mire, hora dos e quita. Ce, señor. No tenga de mi recelo» (1550, Francisco de las Natas, *Comedia llamada Tidea*).

«Bien me llaman por señas, Ce, ce, Poncia. Válame la trinidad» (1536, Gaspar Gómez de Toledo, 3ª part de de la *Tragicomedia de Celestina*).

«Tur. Ce, Senyor, ¿oyes qué digo?» (Torres Naharro, *Himenea*).

«Lenicio. Ce, señor, albricias quiero»; «Ce, señor, pues vesla allí»; «Ce, señor» (Torres Naharro, *Comedias*, 223, 225, 230).

«Beltran: Ce, Belisa; Ce, Teodora» (Lope de Vega, *El Acero de Madrid*).

«Lena: Ce, ce, ce señor licenciado, algún buen espíritu le trae» (1602, Diego Alfonso Velázquez de Velasco, *El celoso*).

«Ce, ce, entre»; «God. Ce, ce» (*Ramillite de entremeses y bailes del siglo XVII*, 123, 160, 111).

«Un ligero ce ce com que se me llamaba, me hizo volver la cabeza» (1873, Pérez Galdos, *La Corte de Carlos IV*).

f) La proposta de Coromines és versemblant, ja que d'un *sss/xxx* es podria donar un *xe*, primerament amb una africada alveolar, després amb la palatal africada inicial, i posteriorment, amb les variants *xe* amb e oberta, *xa*, *xi*, *xo*, *xee*, *xei*. Però estranyen diversos fets en esta explicació:

–que es cree al mateix temps en dos llengües veïnes des de la mateixa arrel onomatopeica.

–que la documentació valenciana siga tan poca, sempre posterior a la castellana i precisament en escriptors bilingües, com Timoneda.

–que no es registre ni abans ni ara en altres zones del català constitutiu occidental o oriental, prova, normalment, que deu ser un derivat d'un mot arribat a València des d'Aragó o des de Castella.

–que la grafia més antiga siga *ce* i no *tse*, *sse*, *che* o *pse*.

–que no s’haja creat en altres llengües romàniques com l’occità o el francès, on existien les bases onomatopeïques esmentades.

Per això crec que és millor pensar en un origen hispànic únic des d’on es traslladaria a l’Argentina amb l’emigració hispànica. I si fóra així, haurà nascut a València o a Castella? Per la tendència general i sociolingüística del valencià, pel contingent emigratori argentí, per la documentació i per la facilitat d’interferència que tenen els elements interjectius (per exemple, en valencià popular, *ojalà!*, *mante!*, *matxo!*), el millor és pensar en un origen castellà des d’on hauria passat al valencià. Com?

–A partir de gent bilingüe, en els segles XVI-XVII-XVIII, moment d’inici de la forta influència del castellà, llengua dominant, especialment a partir de la literatura castellana del Segle d’Or, en concret del teatre castellà, en el qual València va tindre tanta importància. Començaria significant ‘hola’ i ‘escolte, mire açò, atenció’, usant-se per a cridar a algú. D’ací aniria gramaticalitzant-se, usant-se com a fórmula de tractament popular de segona persona i agafant altres valors expressius sense perdre el primitiu, mostrant indignació, contrarietat, admiració, alegria i sorpresa.

–Propi del diàleg i del llenguatge col·loquial, en castellà es traslladaria a l’Argentina, on es reforçaria pels usos indígenes semblants. A la Península, començaria a bandejar-se al segle XVIII per considerar-se propi del llenguatge no estàndard o formal, mentre que en valencià, llengua que cada vegada vivia més en el món col·loquial, creixia sense parar fins a generalitzar-se i considerar-se propi dels valencians des del XIX, de passar València a ser la terra de *Xe*, com dirà el folklorista Martí Gadea.

g) L’etimologia onomatopeïca que propugna Coromines, proposada ja per Amado Alonso, per a *Ce*, que segueix fins i tot el DRAE actualment, presenta alguns problemes:

–La forma antiga de la interjecció és *ce* i no *se*, *ni che*, *ni tse* *ni che*, difícil d’explicar si ve de l’onomatopeïa *ss/tse/xxx*, ja que la grafia *ce* procedeix normalment dels grups llatins *Ce,i*, *TY*, *CY* en castellà i en català, i a l’època del seu triomf com a interjecció encara no s’havia fet interdental (vegeu Penny 2006: 59-65).

–El demostratiu llatí *ECCE* ‘vet ací’ en el llatí hispànic era d’un ús molt freqüent en textos llatins molt coneguts per tots, com els bíblics. Per exemple, en el CICA no trobem cap exemple de *ce*, *che*, *xe*, *ps*, i en canvi de *ECCE* en trobem uns quants, com «Vos he proposat lo tema: *Ecce positus*» (SVF, II, 230); «*Ecce servus meus intelligit*» (SVF, I, 287); *ut ecce*; *prout ecce* (13 casos, Corts generals), «Cantaren lo respons: *Ecce homo qui*» (Solemnitats, 16, 39). Que un demostratiu es gramaticalitze i es convertisca en una interjecció és ben normal, com ens ho demostra *ec*, *ecco* < *ECCUM*, germà

d'aquest, viu també en altres llengües (FEW, s. v. *ecce*). De fet la seua evolució recorda molt el pas de l'imperatiu del verb *mirar*, *mira cap a* > *mà que* 'mira que' > *mira!* (Sancho 1999: 142 i ss).⁸

—Els valors concrets de cridar l'atenció a un altre, de mostrar estats anímics a un altre (sorpresa, admiració, alegria), són més propis del demostratiu llatí *ECCE* que d'una onomatopeia de cridar o de fer callar. *ECCE*, seguint Ernout / Meillet (1967: 190): «voici, voici que. Implique souvent une idée de soudaineté ou d'imprévu», és a dir, del fet que arriba sovint sense pensar-ho', origen ja insinuat per Covarrubias, el Diccionario de Autoridades i el DHRAE.

—La idea que la major part d'interjeccions actuals amb varietat de valors provenen de gramaticalitzacions de vocables antics, en llatí o dins d'una llengua romànica.

h) Intentem trobar una explicació clara des del llatí *ECCE*:

—El demostratiu *ECCE* i el seu derivat *ECCUM* < *ECCE*+*EUM*, convertits en interjeccions ja en llatí, perduraren en el llenguatge parlat d'Hispania, amb sentits semblants 'vet ací, heus ací, mira'. De *ECCUM* > *EC*, ve possiblement també el català *ec* o *ecs*, que expressa fàstic (DCat, III, 15). En antic francès vivia en la forma *es* 'voici' (FEW, III, 203).

La gramaticalització del mot és clara: -fonèticament, *ECCE* > *ce* (abreujament, com *ECCE HOC* > *ço*, palatal africada sorda > alveolar africada sorda, que en lloc de passar a consonant interdental es quedaria sense evolucionar pel seu ús expressiu, freqüent i interjectiu, fet que també el faria passar després a una palatal africada > *che*, tant en castellà, com després en valencià. El canvi de vocals posteriorment es deu a la tendència a l'expressivitat dels valencians: e oberta, a, xi (amb entonació més educada i formació, més pròpia de dones); sintàcticament, passaria de fer la funció de díctic a la de marcadore expressiu o interjecció, segurament ja des del llatí parlat, potser a partir del teatre de comèdia (Seva 1993: s. v. *ecce*, interj); semànticament, passaria de marcar en un diàleg el lloc davant d'u: 'ací, ahí' > 'heus ací; hola, fixa't', a desplaçar-se l'atenció a l'oient: > 'mira tu' 'atén', normalment a partir de l'expressió *ce*; «ce mira», «ce, tu», «xe que». Quan el seu ús creix es podria haver reforçat per l'existència d'interjeccions onomatopèiques com *sss*, *xxx*, per a usos semblants, però no crec que aquestes en foren suficient per a la seua formació.

i) El seu ús en valencià i argentí mostra que a Amèrica del Sud deu ser d'origen hispànic, amb els reforços de les interjeccions semblants que existiren abans en les llengües prehistòriques o per l'arribada de milers d'italians, idea que ja havia postulat Rosenblat.

8. Vegeu una explicació dels seus valors en Sancho (1999: 152-160).

j) Pot sorprendre molts valencians que una interjecció com *xe*, que identifica els valencians, i que s'usa tant en el món col·loquial, l'únic que hem viscut els que hem parlat valencià fins fa quatre dies, pugà tindre un origen foraster.⁹ És així i ho lamentem, però no podem deixar de comprendre la interrelació entre el valencià i l'aragonés des dels inicis del Regne cristià de València, i amb els castellans des del segle XV. I tampoc la importància del teatre castellà del Segle d'Or des del XVI que bandeja el teatre en valencià. És segurament este ambient bilingüe qui féu que arrelara el *ce* > *xe*, en les capes populars, especialment quan el valencià es col·loquialitzà i s'escampà en ser usat per un poble com és el valencià, molt conversador, expressiu i comunicatiu, per a dirigir-se a l'interlocutor *ce*, *tu*, i que després pel seu valor gramaticalitzat, per les actituds subjectives del parlant, pel caràcter marcat i emfàtic de la interjecció multiplicaria els seus usos i valors. Crec millor esta explicació que la de l'origen genuí, malgrat que *xe*/*che* pugà representar un tipus de formació onomatopeica molt estés: africada i prepalatal, pròpia de la funció vocativa, com *pst*, *chsts*, *tst*. Ja el millor estudiós del *che* argentí i hispànic ho va considerar així, després d'indicar que els dos *xe-che* són igualment caracteritzadors dels pobles que el parlen: «El valenciano cree firmemente que su che es de origen valenciano, y lo siente como signo regional. Seguramente ese sentimiento le viene de que no lo usan los castellanos de otras partes y de que no se da en el castellano escrito o literario. Pero no tenemos la menor duda de que el camino ha sido inverso, del castellano al valenciano» (Rosenblat 1962: 340).¹⁰

9. Este origen castellà ocorre també en altres formes populars valencianes com *tan aïna*, *ausades*, *bossar*, *esvarar*, *eixem o templat*, i en especial, en l'ús d'hipocorístics acabats en *-o* (Felo, Cento). Es deu a la supeditació del valencià al castellà i a l'ús d'esta llengua com a font del valencià durant segles.

10. És temptador postular un origen del *xe* en el valencià i el pas posterior al castellà, com li suggeria Giner a Coromines, sense més arguments que la passió (i ara postula Camp des de la idea que Amèrica va ser descoberta pels catalans). Esta idea la podríem basar en dos supòsits: a) Els derivats de ECCE es mantenen més en valencià antic que en castellà (cellavors, celleshores, cel 'este'), i només el fet de pertànyer al tipus de mot expressiu pot fer que no aparega documentat fins el XVI; b) La força del valencià al segle XV i XVI i el fet que algunes obres castellanes, com les de *La Celestina* o de Lope de Rueda, pogueren estar retocades per valencians bilingües com Timoneda. Però, contra açò, sincerament, veig impossible explicar els usos d'altres nombrosos autors castellans.

També podríem pensar en un naixement genuí en cada llengua, com fa Coromines, però els usos tan simètrics en argentí, la tendència normal de les interferències lingüístiques del valencià i la documentació ens fan bandejar esta opinió.

Giner, en una carta a Coromines, inèdita, d'aportacions crítiques al DCEC diu "SOBRE ARGENTÍ CHE, VALENCIÀ XE. Perdoni que hi retorne. És que hi ha coses que no hi ha més manera de resoldre-les que a força de pegar-los voltes. En I, 743, b27, vostè conclou: «Desde luego no se puede pensar ni en que el *xe* valencià sea importació de la Argentina (això és evidentíssim, basta veure l'arrelament rural i fortament familiar i general del *xe* valencià) ni en que el *che* argentí proceda de València». Açò darrer sí que és molt discutible: jo crec que sí. En primer lloc, l'ús bàsic del *che* argentí és el valencià (a banda l'extensió d'usos particulars que haja pogut estendre's, i crec que no hi ha més usos que els valencians).

Vostè no té en compte algunes coses: la població blanca de l'Argentina té diferents arrels, els castellans més antics es mesclaven amb els indígenes i s'estengueren per l'interior, és el tipus *gaucho*, però l'actual tipus *porteño* (el *che* ha estat qualificat, crec que molt encertadament, d'*el che porteño*, originat

Les altres explicacions donades, en canvi, per al *xe* valencià no són gens versemblants.

B) MA 'aigua, en el llenguatge infantil', molt usada pels pares valencians per a oferir-ne als xiquets: «Vols mà? Pren mà». Té una varietat *mam*, típica del tarragoní.

en la capital, des d'on s'estengué després al parlar argentí de l'interior) és de la població europea de Plata. Precisament sembla que les primeres emigracions valencianes s'adreçaren al Plata (Gómez Nadal parla de les primeres expedicions de colonitzadors valencians, anaven tots al Plata —no sé si al s. XVI o al XVII—) i que als s. XVIII i XIX els valencians que emigraven a Amèrica solien anar gairebé tots a Buenos Aires em sembla evident: encara en la meua infantesa recorde que «anar-se'n a Amèrica» era a Buenos Aires, lloc preferit i elegit per tots els casos individuals que recorde haver conegut, aquesta preferència crec que ha durat fins la guerra nostra. No conec l'ambient popular de Buenos Aires, però crec que hi ha una mescla molt forta d'italians, gallecs, etc. és a dir, gent no castellana, que aprengué el castellà en Buenos Aires. És natural que tots aquests adoptaren el *che*, com a cosa «nacional argentina», del parlar oficial del país, pres de l'ús popular. L'ús popular del *che* és ben explicable: es tracta d'una interjecció familiar per a adreçar-se a una persona de molta confiança a la qual es parla de *tu*, i això és un ús molt simpàtic i molt contagiós i que explica la seua propagació fulminant. En valencià mateix és un ús molt familiar i íntim (rar en literatura, és clar).

També hi ha molts valencians que han expressat aquest origen valencià del *che porteño*.

Meditant de nou sobre l'origen del *xe* valencià m'incline ara a la idea que no té res a veure amb *xic*: es tracta de la mateixa interjecció del castellà antic *ce* amb la pronúncia (potser el tractament mossàrab –bé, això és un dir, quan no sabem res i entengui onomatopèic) *txe*, perquè en valencià és d'un ús molt popular-familiar (precisament en els pobles, on la tradició lingüística és forta) i crec que evidentment el *che* argentí és d'origen valencià. Hi ha molts altres valencianismes en el castellà de l'Argentina, Uruguai, etc. i caldria veure bé els cognoms catalans al Plata en comparació amb altres països sudamericans.

Quant a l'ús històric del *xe* valencià cal veure una cosa: no és un mot de l'antiga literatura valenciana per dues raons: un mot interjeccional (no és mai substantiu ni adjectiu, no forma frases, és una exclamació aïllada i dirigit-se sempre a una persona molt familiar o íntima i en to molt casolà) no és mot de la literatura (en els escrits en valencià, fora del teatre, és rar de trobar-lo; i menys en una literatura com l'antiga) i aquesta tenia per base el parlar ciutadà i més el de la noblesa. El *xe* no era mot d'arrel ciutadana, sinó de fora de la ciutat, pagès, etc., únic lloc on cal cercar recialles mossàrabs. A la Ciutat només es generalitzaria quan començà l'emigració massiva de la gent dels pobles a la capital: a partir del s. XVIII (?). Era mot de la gent *popular*: treballadors, pagesos, gent originària dels pobles, etc. no pas dels nobles i professions buròcrates o liberals. Avui mateix té un fort caràcter *popular* o casolà, però no és la Ciutat el millor lloc on observar-ne l'ús: em sembla que a Ciutat, amb la castellanització, ara no s'usa tant: es manté més als pobles.

Malgrat tot, l'ús del *xe* està tan arrelat que en la mateixa premsa diària en castellà, és freqüentíssim de trobar-ne exemples (en texts castellans calcats de frases valencianes, on l'escriptor realment vol expressar la manera popular de dir-ho, la frase real valenciana, però ho tradueix tot en castellà, deixant el *che*) a cada pas, en seccions de «rumores», «se dice», «quejas», «vox populi», «flechazos», etc. o en revistes i publicacions d'empreses, etc. i realment la definició que vostè dona de *ce* és la que convé a *xe*: «interjección con que se llama, se hace detener i se pide atención a una persona» (això és!). Caldria veure els texts castellans de *ce* a veure si correspon exactament a l'ús valencià de *xe*. El text de Rueda és l'ús valencià i els *xi*, *xec* són simples variants de *xe*, l'ús és el mateix. L'ús de la *xe* cal veure'l: no té res d'estrany el mot valencià comparable en el seu manlleu en castellà als mots populars de la gent baixa (dits pels puristes castellans de «Germania») als quals és comparable en tot l'ús dels Quintero és valencià deformat pels literats.

És que l'ús valencià se'ls «pega» molt als andalusos, precisament en aqueix ús per a cridar l'atenció, per a fer aturar-se, que és el que millor ells agafen.

Recordi el títol d'una comèdia de Melià: *Pare vostè la burra, amic!*, en l'estrena era: *Che, pare vostè la burra, amic* (en aquest ús no cal tu, *Xe, on va vostè, amic? Xe, veig que l'han fet alcalde!*). És l'ús més fàcil d'agafar, per a cridar l'atenció a un que va en marxa: «Xe, no seguisques, deixa'm parlar a mi primer», «Xe, xe, no em digues res». I els castellans d'ací més arrelats és el que més usen: «Che, che, estoy hasta la coronilla». Potser l'ús dels Quintero era això (repetint-lo per raons teatrals) i és possible en andalus, però és valencianisme inadvertit, no se n'adonen de l'ús de mots i usos valencians, els castellans ho mesclen tot. Però només agafen els usos llampants, els fàcils de copiar, com es veu en les accepcions que prenen dels catalanismes: no tot l'ús, només accepcions llampants.

Se n'han donat diverses opinions: a) El DCat, V, 406, s. v. *mama*, afirma que «*Mam* terme infantil per a la llet que es mama o per a qualsevol líquid (irònicament els adults a la beguda alcohòlica; en el Maestrat diuen *mà* (*beu mà* per a qualsevol ho he sentit, per ex, a Vilafranca del Maestrat); altre abreujament infantil, més radical, del mateix, que naturalment no té res a veure amb l'àrab *mâ* 'aigua', com ens han volgut fer creure algun arabista ingenu i altres que ... beuen a galet» (es refereix a Bramon 1981: 154); b) El DCVB el fa vindre de l'àrab *ma*, 'aigua', idea que també defenen Jàfer i l'escriptor Piera; c) Bramon (2010: 369-371), després de rebutjar, contra el que havia dit anteriorment, que venia de l'àrab a través dels moriscos, creu que vindrà millor del berber *aman* 'aigua', i per tant la paraula s'haurà d'avançar a època andalusina. Els berbers generalitzarien este mot *aman*, que en entrar en contacte amb arabòfons, perdria la *a-* i va passar a *man* en andalusí. El canvi de *-n* a *-m* és fàcil d'explicar per la tendència catalana o per l'adaptació a la consonant inicial: *mam*, com *papa* per *pare*, *mama* per *mare*. En canvi, Corriente no arreplega el mot com a arabisme en el *Diccionario de Arabismos*, ni ho accepten tampoc Barceló i Labarta (comunicació oral).

L'opinió de Coromines és la seguida pel GDLC: «*mam*, der. regressiu de mamar. 1. Terme infantívol per a designar l'aigua o qualsevol altre líquid que hom pot beure» i pel Diccionari etimològic de Bruguera.

En aquest cas, crec que Coromines té raó perquè els xiquets de la primera infantesa usen molt les onomatopeies per a referir-se als éssers que tenen prop, generalment emprant una labial+una vocal, o reduplicant la consonant inicial. Això ho vaig comprovar quan la meua filla al costat de dir *ma-ma* i *pa-pa*, deia *ma* i *mè* (usat també a Mallorca, segons el DCVB, s. v. *mè*) quan volia beure, *pa* quan volia pa-par o menjar, i creà *me-me* per a l'àvia. Que ocorrega en quasi totes les llengües i que de fet els mateixos mots *mama*, *papa*, siguen documentats ja en llatí (Ernout / Meillet 1967, s. v. *mamma*) com a termes infantívols per dir mare i pare, usant la repetició de la primera lletra (d'ací *mama*, mamar, mamella) ens indica clarament que no tenen res a veure amb l'àrab per molt que moltes de les dides foren morisques o berbers. Per tant, *ma* es forma a partir de la primera síl·laba de *ma-ma*, o millor, *ma-ma* és una reduplicació de l'onomatopeia *ma*.

C) a) UIX i derivats com *abuixar*, *aüixar*. Els etimòlegs catalans distingeixen entre dos formes *uix*: una, interjecció i l'altra, substantiu, provinent de OSTIUM/USTIUM 'obertura', porta', documentat ja al segle XIII. Per exemple, el DCat, VIII, 958, diu: «Uix, interjecció o crit amb diferents valors (DAg, AlcM), a) 'crit per a fer fugir o caminar els porcs', b) crit per a fer fugir els gossos, c) crit per a fer fugir l'aviram (Val., Mall.), d) interj. per a expulsar algú, per a dir-li que se'n vagi (mall., men.), e) interj. de menyspreu (Catalunya), f)

interj. de negació i de menyspreu», que fa procedir «simplement de la síl·laba expressiva *ux*, de la qual deriva el verb *uixar* ‘esquivar mosques, gallines, etc’, amb la variant valenciana *aiixar*», que relaciona amb la variant *abuixar* i el cast. antic *aoxar*, *oxear*. També rebutja l’opinió del DCVB com a poc plausible, que unia *uix*, interj. i *uix* ‘porta’ < USTIU, tot explicant l’ús de *uix* com a interj per indicar expulsió per l’idea de fer prendre porta (DCVB. Etim.: del llatí vg. *ustium*, var. del clàssic *ostium*, ‘porta’. L’ús de *uix* com a interjecció per indicar expulsió, s’explica per la idea de ‘fer prendre portal’ (*ostium*=porta). En el DCECH, IV, 271-2, fa derivar, semblantment, *ojeat* ‘espantar la caza’, germana de *aiixar*, de la interjecció *ox!* «empleada para ahuyentar a animales, 1490: *Celestina*, Nebrija».

La idea de Coromines ha estat seguida per Bruguera: «uix² ‘interjecció que expressa fàstic, repugnància, 1915 < d’origen expressiu», pel GDLC: «abuixar (der d’una interjecció (b)uix, encaminada a esverar o incitar la bèstia» i uix² «(d’origen expressiu) Interjecció que expressa el fàstic, la repugnància, que fa a algú una persona o una cosa», i per Riera-Sanjaume, 241: «Uix interj Expressió usada per a manifestar fàstic, repugnància, incitar al moviment o a continuar una acció; també s’adreça als animals perquè se’n vagin < origen expressiu».

Per altra banda, com a derivats del substantiu *uix* < OSTIU tenim mots com *uixer* < OSTIARIUS, *uixera* ‘portera’, *uixol*, *antuixà*, i topònims com *Uixó* o *Uixola*, tots amb un sentit de ‘porta, eixida’.

De la mateixa manera que Coromines, els filòlegs occitans relacionen amb USTIU *uis*, *uisol* ‘porta’ i *uisar* ‘abandonar’ (Levy, Dic), *uis*, *uisset*, *uixier* (Cantalaussa), però no la interjecció, inexistent segons sembla, substituïda per *ucar*, *uchar* per a este valor. En castellà existix *uix*, interj ‘fora’ (Manuel Seco, *Diccionario del español actual*), absent del DRAE, 22, segurament per considerar-la forastera, i *uzo* ‘puerta, postigo’ < OSTIU (DRAE, 22).

b) És estrany que unes mateixes formes homònimes amb diferents usos, que serveixen per a una interjecció i un substantiu, procedisquen de dos ètims distints. Al meu parer, és més lògic pensar que l’origen de les dos formes siga el mot llatí USTIU > *uix*, que va sofrir una gramaticalització ajudada pel fet de ser una forma monosíl·laba, tindre una palatal fricativa, considerada de rebuig o fàstic, i el sentit propi del mot. Així, la gent, com ocorre hui en castellà quan diu «puerta» ‘fora’, diria *uix* ‘porta’, que a poc a poc es convertiria en una interjecció «uix/ux» aplicada a les persones i després als gossos, a les mosques i a tot el qui molesta. Posteriorment del substantiu-interjecció, començaren a crear-se verbs com *aiixar/uixar*. A favor d’esta idea hi ha el fet que en llengües on no es va crear la palatal, els derivats d’USTIUM no visquen com a interjecció, com el francès o l’occità.

Contra esta idea, Coromines podria objectar el castellà antic *aoxar/aojar* ‘fer eixir, aüixar’, que ha donat la forma *oxear/ojear* (DCECH, IV, 271), que per a ell procedeix directament de la interjecció *ox*, com hem indicat, amb documentació des del finals del XV. Però, crec que Coromines no està encertat en aquest cas i no té present que l’*oxear* de *La Celestina* o Nebrija deu vindre del francès *bucher, buchier* ‘cridar’, que dona també derivats com *hucbear, abucbear*, derivat del crit de caça *hucho*, com ell mateix explica en DCECH, III, 411, o en l’article d’*aüicar* del DCat, com veurem després.

Així, en aquest cas, estariem davant d’una gramaticalització d’un nom *uix*, que per la combinació dels seus valors fònic i semàntic s’especialitzà per a reballar a algú de sa casa o del seu costat. La documentació, l’occità o el castellà ho avalen.

D) IAIO, IAIA, és la manera habitual d’adreçar-se als avis en valencià, al costat de *uelo/uela-güelo/güelo/agüelo-agüela*, documentats des del segle XVII, estos, sense dubte, procedents del castellà *abuelo/abuela*. És propi del llenguatge infantil sobretot de l’Horta de València i de la Ribera.

S’hi ha postulat un origen llatí AVUS > *avi* (Ernout / Meillet 1967), a partir del seu derivat AVIA, del qual nasqué *AVIUS, creació deguda als infants, és a dir, a partir del seu ús en el llenguatge infantil (DCVB, s.v. *iaio* i DCat, I, 515, s.v. *àvia, avi*). D’*àvia* > *aia* > (*a*)*ia*, que per abreujament de la primera síl·laba i per una reduplicació expressiva faria *ia-ia* > *iaia* i posteriorment *iaio*. *iaio* i *iaia* viuen, també, en quasi tot el català. També existeixen les variants *jai, jaio* ‘home vell’ (DCat, IV, 874, s.v. *Jai, jaio*), vives a Mallorca, part del Principat i l’Alguer, que es formarien, segons Coromines, en l’època que encara *ia* passava a *ja*. Viu també al Bearn i a la Sardenya.

Així ho accepten diccionaris com el de Bruguera: «*jai* ‘avi’, s. XVII, variant de la forma infantil de *avi, iai, iaio*», el GDLC: «*iaio, a*, terme infantívol per *avi, jai*» (igualmente ho defineix sota *jai*), el Dic. Riera-Sanjaume, que el defineix així: «*iaio, iaia, m, f* ‘avi, àvia’ < formació de caràcter expressiu del llenguatge infantil. F. m: *jai, jaio*», i Joan Veny, *Petit ALDC*, 269 i 364: «L’*avi* (ALDC, III,521, p.129): *iaio* s’ha format sobre *iaia*, femení més freqüent, imitatiu en boca d’infants d’*àvia*, i que hauria arribat a l’arag., al murcià, probablement al cast. i potser hauria contribuït a la seva difusió en alg., on podia tenir un origen expressiu. En un primer moment, amb un més gran contacte palatal, hauria aparegut la variant *jaio* o *jai*».

En principi, podria semblar probable l’etimologia proposada,¹¹ avalada per l’ús de *iaio/jaio* en tot el català. Però per al cas valencià, veig que hauríem d’afegir-hi altres possibilitats:

11. Altres etimologies proposades i bandejades són les següents:

-el paper de la forma castellana *ayo*, documentat des del segle XII (DCECH, I, 427), d'origen incert però segurament també de AVIUS, com proposa també el FEW. Este mot penetra en tot el català, almenys des del segle XVI. Per exemple, CICA: *ayo* (*Epistolari d'Hipòlita Roís de Liori*, XVI): «Y a l'ayo li diré en tot mon parer» (137,58, i 6 casos més); un altre més del *Llibre de Solemnitats de Barcelona*). La reduplicació vindria de *aya*, més que de *ayo*.

-directament de l'aragonés *yayo*, *yaya*, vius en tota la zona aragonesa de la franja (Endize de Vocables) en els sentits de 'abuelo, tío abuelo'.

-Aquest mot l'usaven al XVIII, en lloc dels nous *abuelo*, *abuela*, entrats al segle XVII, per a dirigir-se als xiquets, com mostra Carles Ros, 1764: «Solo se escribe en valenciano con y, yo y yaya por avuela, que la enseñan a los niños quando quieren començar a hablar». Ros també registra una altra forma aragonesa *lolo*, descendent de (*abue*)*lo* per reduplicació, viva també a l'Aragó (Endize).

Seguint estes hipòtesis, ben lògiques per a explicar el iaio-iaia valencià, nord-occidental i català general, hauríem de postular la influència castellanoragonesa en la introducció de la forma en -o, usada com a hipocorístic o mot de tractament afectuós, segurament creada al dirigir-se a les dides xurres o als preceptors generalment castellans. Com els descendents de *abuelo*, triomfen gràcies a la terminació en -o, rara en l'època, impulsada com a hipocorístic. En la resta del català també entrarien estes formes *iaio-iaia* per la mateixa causa, l'arribada de dides aragoneses i ayos castellans.¹²

Per tant, l'origen deu ser el castellano-aragonés, siga directament de iaio, on la reduplicació expressiva s'hauria format en aragonés, o d'ayo, on la reduplicació es formaria dins del valencià. La documentació i la història ho avalen.

E) AÜC, AÜCAR/AHUC, AHUCAR 'esbrincar, bonegar'. Mot català general que s'ha explicat majoritàriament com un vocable d'origen onomatopèic. Així, el DCVB, seguint el REW 4224, el fa vindre d'un verb expressiu HUCCARE 'cridar', que té formes parentes en quasi totes les llengües eslaves, germàniques i romàniques (cf. Leo Wiener en ZRPh, XXXV,

-Del gòtic HAGIA, que proposa el DRAE 21. El DCECH, I, 427, el veu com a versemblant però s'inclina per l'ètim llatí, derivat d'AVIU, exactament com fa el FEW.

-Del berber, segons Jäfer.

-Del grec *âjw*, segons Covarrubias «el que tiene a su cuenta la crianza del príncipe, hijo de persona o señor noble».

12. L'únic dubte seria l'origen de les formes *jai*, *jaio*. Però es poden explicar, siga per una palatalització consonàntica de la semiconsonant -i inicial per imitació en una zona on no deurién haver a l'època mots començats per esta semiconsonant; siga, perquè basant-nos en algun dels sentits que enregistra el DCVB 'bastó, pedra, barra de sosteniment', no seria estrany que estes formes en *j-* estigueren vinculades amb descendents del mot *jaia* < IACICULA (amb pèrdua de la e neutra final, com *història* > *histori*) o fins i tot de l'occità *jai*, derivat del verb *jaire* < JACERÉ, en el sentit metafòric de 'qui sosté una família'.

454 i segs.). J. Brüch li atribueix com a probable un origen germànic (ZRPf, XXXVIII, 694). M. Grammont creu que és format damunt el nom germànic de l'òliba i que originàriament devia significar 'cridar com una òliba' (RLR, LX, 101); el nom de l'òliba en ant. alt-alem. és *hūuo* (cf. Walde LEW, s. v. *bubo*) i no sembla probable que tal nom sia la font de la forma *huc*, tan estesa per tot Europa. Més aviat crec que *abhucar* és una formació onomatopeica damunt *abucl* 'crit per excitar els animals'.

Per al DCat, I, 87-89, *abhucar* o *bucar* 'llançar crits amb veu estrafeta o bestial, especialment per excitar o esporuguir els animals i les persones', és un mot comú amb oc. ant. *ucar* i franc antic i dialc *buchier* 'escriu', «probablement d'origen onomatopeic si bé ja molt antic, i amb algunes afinitats en llengües germàniques i altres d'Europa, però més aviat sembla ser formació paral·lela a tots elles que no pas creada en germànic i transmesa des d'aquest», documentada ja al XIII en la Crònica de Jaume I, idea que prendran Bruguera: «ahucar XIII, probablement d'origen onomatopeic», el GDLC: *aücar* «probablement d'origen onomatopeic» i el Dic. Riera-Sanjaume: «Aücar v intr. 'Fer crits allargassats i amb força, generalment amb la finalitat d'exercitar o esporuguir els animals o les persones' < Probablement, d'origen onomatopeic, a partir del crit que s'adreça als animals. Mot present també en altres llengües romàniques i, amb variants, en llengües germàniques i altres d'Europa. Sembla que en tots els casos es tracta de formacions paral·leles. F. m: *aüc* (o *ahuc*)».

Viu també en aragonés *aucar* 'ahuyentar', 'zaherir' (Endize); en castellà *buchear* (DCECH, III, 411-12) < 'grito de caza' *hucho*, *buchar*, pres del fr. ant. *bucher*, germà cat. i occit. *ucar* 'ahullar'; en occità: *ucar* 'cridar' (Levy) i *uc/aüc* 'cridal/bramal que s'esperlonga'; *ucada*, *ucal*, *ucar* 'sonar de pro luènh; cridar/bramar/cridassejar; crit del grapaud o del chòt' (Cantalausa). El Diccionari Alibert li dona també un origen onomatopeic; mentre que el Dic. Mistral, el fa vindre del baix llatí HUCCUS/*HUCCARE. També el FEW, el fa procedir de *HUCCARE.

Crec que el mot *aücar* deu tindre un origen onomatopeic en protoromànic o en germànic, però no en les llengües gal·loromàniques, on deu vindre d'una forma llatina comuna UCCU-UCCARE, d'on naixeran totes les formes que coneixem. Per tant, l'ètim català no és ja una onomatopeia sinó un mot amb sentit ple, UCCARE.

Clar és que dins del català degué tornar a gramaticalitzar-se en una interjecció, com passa en altres casos, perquè el sentit i ús més freqüents de la forma fa que l'arrel *uc* s'especialitze per a esbrincar com *uix* i *aüixar*, i fins i tot prenga un valor transparent i expressiu com a arrel onomatopeica *uc* per a marcar 'fàstic, rebug', però el seu origen etimològic és llatí, com passa en la interjecció llatina *au* (DCat, I, 493) i en altres interjeccions procedents

d'esta llengua en temps immemorial. De la forma llatina deriven les formes particulars de les llengües romàniques.

F) BAC. Foma valenciana que ha creat derivats com *bacada* i *baquinada* 'colp sec i fort'. A primera vista sembla correcta la consideració que és un mot de creació expressiva, com defén Coromines (DCat, I, 529: «'caiguda forta', probablement mot de creació onomat. i expressiva. 1764, C. Ros»), i accepta el DCVB (Etim.: incerta. «S'ha proposat l'ètim àrab waq'a, 'caiguda', però no és probable perquè el w aràbic dóna sempre *gü*. És més admissible que *bac* sigui una formació imitativa del soroll d'una cosa que cau»), i segueixen altres diccionaris posteriors com el Dic. Riera.-Sanjaume: «Bac m. 'Caiguda forta, patcada' < Probablement de creació onomatopeica i expressiva».

A pesar d'esta explicació versemblant, voldria mostrar els dubtes o matisacions següents:

També existeix en castellà, on es documenta molt més antigament; per tant, es creà en les dos llengües alhora o primer en castellà? D'esta forma, el DCECH, I, 492, diu: «baque 'bacatazo, golpe que se da al caer', probablement de *bak*, onomatopeya que expresa el ruido de un golpe, 1ª doc s. XV». També en port. *baque* 1534. A esta pregunta podem contestar que es crearia primerament en aragonés, on viu encara i d'on el prendrien el DRAE i altres autors castellans («baque s. m, también significa baja y quiebra: como quando se dice Gran baque han dado las mercaderías o los mercaderes... Es voz baja usada en Aragón, y en este significado viene del árabe Bachasa, que vale disminuir» (Aliaga 2000: 282). Al mateix temps passaria al valencià, únic territori de parla catalana on es diu el mot, seguint l'exemple de centenars d'aragonesismes, com *ombria* o *templat*.

b) Ve realment d'una onomatopeia o estarà relacionat amb algun substantiu d'on procedirà abans d'haver-se gramaticalitzat? He fet la prova a diverses persones que coneixien el mot i a la pregunta de com sona una caiguda forta i seca d'una persona m'han dit *bum* i no *bac*. Això i la seua documentació escrita i oral, m'ha fet buscar altres ètimons més adients. I n'he trobat diversos:

-un, relacionat amb el mot primitiu francès *bache*, origen del castellà *bache*, contra l'opinió corominiana (DCECH. I, 450 «bache I 'hoyo', en el camino, abierto por el paso de los carruajes', origen incierto, probablemente onomatopeico»). Partint del FEW, I, 198, citat pel mateix Coromines, podria ser BACCA 'pitxer' 'gamella', fr. dialect. *bache* 'gamella', fr. *bâche* 'toll d'aigua que queda en retrocedir la marea', vocable llatí tardà que ha donat l'occità *bacha* 'nau de truèlh; nau pel bestial' 'obi'/*bacha* 'pertús de molin' (Cantalausa), i derivats: *bachal*, *bachard*, *bachàs*, que este mateix autor fa

vindre del gal BACCOS ‘embarcació llarga de fons planer per a travessar un riu’. Del mot BACCA ‘gamella’, masculinitzat i fet monosíl·lab, usat com a obi en el trull, podria nàixer per metàfora de la forma el sentit de ‘forat, clot, bassal’ i també el sentit de ‘soroll que fa el trull en el molí’, o el de ‘caiguda forta’, pel soroll semblant que fa, fort i sec, sentit del soroll que a la Franja d’Aragó s’aplica encara al soroll del ruixat.

-Un altre, és que BAC siga un descendent de BACCUS, nom del déu patró del vi. Aleshores, l’aragonés *baque* —o el català *baco*— podria vindre directament de BACCUS com a deònim del mot a partir de les sotragades dels borratxos, seques i a plom, d’on naixeria el mot *bac* per a indicar popularment estos valors, d’on vindria també el *baci* a partir del seu derivat BACCHINON ‘plat de metall fort’, i a través del llatí BACCÍNUS.¹³

Potser, com suggereix el Dictionnaire Le Robert consultat, que siga un entrecruament dels dos, que BACCHA, d’origen incert, poguera estar contaminat pels descendents de BACCU.

Per tant, crec que estem davant d’un altre préstec aragonés en el valencià, el qual més que d’una onomatopeia originària vindria d’un substantiu posteriorment gramaticalitzat.

G) XAFAR. Forma general del català, documentada des del XV, en l’*Spill* de Jaume Roig, que en el català central ha donat la forma *aixafar*. Per al DCat, IX, 414, és un «mot de creació elemental, derivat de XAF-, radical de caràcter onomatopèic i expressiu». Per a Coromines és un quasi sinònim d’*esclafar* ‘vèncer una resistència més o menys dura’ (*xafar* ‘vèncer una resistència blana’), no menys genuí que aquell, a diferència del que proposa el DCVB que siga un calc del castellà. S’usa també com a sinònim de ‘trepitjar el raïm’. Té molts valors i ha creat derivats com *xàfec*, *xafigar*, *xafaris* i un parònim seu *xap* ha creat *xapar*, *xapallar*, *xapallada*. Té com a germà l’italià *schiaffare*, derivat de *schiaffo*, d’origen onomatopèic, documentat el 1347 (Cortelazzo / Zolli 1988). En castellà, viu des del segle XVII (DCECH, II, 310), especialment com a veu aragonesa, d’on vindrà de l’onomatopeia CHA- paral·lela i no derivada de KLAFF(F). Modernament ha fet créixer, en castellà, els seus valors.¹⁴

13. L’ètim dels mot italià BACCO 2 (Salvatore Bataglia) ‘pedra prominent al mig d’un barranc que permet de passar-lo sense banyar-se < derivat de BACCARE ‘passar un obstacle’ < llvg. *VADICARE, freqüentatiu de VADERE ‘passar’ també podria ser l’ètim de l’aragonés *bac*. Més difícil d’encabir-hi és el mot italià *baco* < *baco* (Cortelazzo / Zolli 1988) ‘ésser que fa por’, que ells consideren d’origen expressiu.

14. DRAE: *chafar*. (Voz onomat.). 1. tr. Aplastar lo que está erguido o lo que es blando o frágil, como la hierba, el pelo de ciertos tejidos, las uvas, los huevos, etc. U. t. c. prnl. 2. tr. Estropear, echar a perder. U. t. en sent. fig. 3. tr. Arrugar y deslucir la ropa, maltratándola. 4. tr. coloq. Deslucir a alguien en una conversación o concurrencia, cortándole y dejándole sin respuesta. *Le chafaste con esa contestación*. 5. tr. coloq. Desengañar, desilusionar, deprimir a alguien. *La noticia le chafó*. U. t. c. prnl.

De valor onomatopèic el consideren tots els diccionaris, com Riera-San-Jaume: «Xaf inter Onomatopeia del soroll que fa un cos en xocar amb un líquid, una massa pastosa, sorrenca o de naturalesa semblant, com per exemple algú o alguna cosa que cau a l'aigua, algú que trepitja el fang o la neu, les onades del mar que xoquen les roques, etc.. F. m: aixafada...xafar...xàfec». Viuen també en occità *chapar* i *chafar*: «chafar (v.tr) espotir/esclafar; chafarse: s'esclafar/s'espotir; chafaret; chafinhar» (Catalausa).

En aquest cas, que visca en occità, siga general en tot el català i que haja desplegat més usos que en castellà deu ser un signe de genuïtat. Aleshores, en castellano-aragonés serà un calc o un préstec del català? Sí, podria ser ben bé, pels pocs usos que trobem en el CORDE, el primer de 1852 (Fernán Caballero, i el segon usat pel murcià Javier Fuertes), i perquè en aragonés sol usar-se amb valors metafòrics com en el castellà actual. Per exemple, en el *Diccionario de Autoridades*, tom II (1729), diu: «CHAFAR. v. a. Rozar, cortar, o destrozar alguna cosa. Comunmente se dice y con propiedad de lo que el caballo pisa y destroza con la herradura. Latín. Equinum pedem quid conculcare. JAUREG. Pharsal. lib. 11. Oct. 21; chafado, se dice de los texidos como el terciopelo y la felpa, quando se les empieza a descomponer el pelo por alguna parte, por haverse doblado o manchado»; al qual afig el DRAE 1780: «chafar a alguno, f. Met. y fam. Deslucirle en alguna conversación o ocurrencia, cortándole y dexándole sin tener que responder», accepcions que també porta el Diccionari Terreros, i que Vicente Salvá, *Nuevo Diccionario*, 1846, també arreplega: «chafar 'hollar, pisar, ajar'... 2) chafar a alguno».

No tinc cap dubte de l'origen català del castellà, però sí del seu naixement onomatopèic en català. Per què? Per l'existència de mots antics per al mateix significat com *pisar* (DCat, VI, 555) i *calcigar* (DCat, II, 419), envellits a partir de primeries del XV i substituïts a poc a poc per *trepitjar* (DCat, VIII, 772) i pel mateix *xafar*, i per l'antigor de l'italià *schiaffare* (s. XIII), on va nàixer des d'una onomatopeia, com *esclafar* (DCat, III, 516), em fa pensar si seria possible un origen italià, llengua molt influent i imitada a l'època, tant pel valencià, on entraria al segle XV, com de la resta del català i de l'occità. En tot cas, crec que ens falten dades segures per a poder definir-nos ara com ara totalment.

G) SUS. Forma que amb valor interjectiu ha desaparegut hui en català general, encara que es conserva en frases fetes com quan t'adreces al gos: *sus*, *sus* per a incitar-lo a menejar o alçar-se de peus o quan dius a a un animal o a un xiquet *sus, sus* 'vés-te'n, que també el DCVB registra a Gandia i Pego (No el registren ni el DIEC ni el GDLC ni el Bruguera). En castellà encara

es documenta en el DRAE 22: «sus. (De *suso*). 1. interj. U. para infundir ánimo repentinamente, excitando a ejecutar con vigor o celeridad algo».

El seu origen és, segons Coromines, l'adverbi i preposició antiga SURSU: DCat: VIII, 150: «SUS, adv. i prep. antic 'amunt, 'damunt', del llatí SURSUM > SUSUM 'cap amunt' des d'Homilies». Des del XIII té valors gramaticalitzats, en especial valors exclamatius: «perquè encara hi havia per dessota d'això una altra via: la fèrriament afectiva, l'exhortació enèrgica, l'exclamació de xoc». Per exemple; SVF «Sus, sus, que la ira de Déu és sobre esta casa», o al llenguatge dels jugadors, en especial, als de l'escac: «sus... mat» (Spill), «li donen sus i mat» (Tirant). Seria un ús semblant al de l'ús actual interjectiu de *Amunt!*, i amb el mateix procés de gramaticalització. El DCVB, s. v. *sus*, postula el mateix origen dels usos interjectius.

També vivia com a *suso* en castellà DCECH, VI, 345: *suso* 'arriba' < llvg. SUSUM < SURSUM: Cid. D'ací ve la forma apocopada «sus e yuso» (Berceo), que des del XV s'usa com a interjecció. Com que Coromines no veu clar que *suso* 'sus' poguera usar-se com a interj., pensa que potser en castellà siga un catalanisme o un francesisme que es prenguera en qualitat de terme cinegètic. O fins i tot «no puede descartarse del todo que la interjección ¡sus! sea también una creación primaria del idioma, sin etimología». D'ací ve la interj. *sus* (*Celestina* i *Ercilla*). També apunta que podria estar relacionat amb *azuzar* (DCECH, I, 441) 'incitar al perro para que embista', 'irritar, estimular', mot de creació independent i expressiva de la interjecció *zuzo* (1ª doc 1580), partícula registrada pel *Diccionario de Autoridades*.

El seu ús és ample en castellà i en valencià, com mostren uns quants exemples: «Sus, pues, colmenáda a preguntas, ea» (Valdés, *Diálogo de la lengua*, p. 98), «D. Pedro. Sus, des de ara doncs apostaré de acertar», «D. Pedro. Sus, señor, no perdam més temps» (*Col·loquis Tortosa*, 160; 176); «Sus, sus, sus al ordenanza» (Torres, *Soldadesca*, 99), «Sus! Camina» (*Tinellaria* 1239); «Señores, sus, a comer» (idem, 139); «Sus, sus' serveix per a incitar alguna cosa» (Schib, *Sermons*, 244); «Donar un sus» (Morlà, 51); «Sus, digo, ya lo entiendo» (Timoneda, *El Patrañuelo*, 104), «Cherub: Sus, pues, torna tu la mano» (Timoneda, *El coloquio de los divinos amores*, 70); «Sus!» (Timoneda, *Església militant*, 26), «Sus, ara és fet» (Torres, *Seraphina*, 169). Apareix en la lexicografia espanyola des de 1611 (Francisco del Rosal, *Origen y etimología de todos los vocablos originales de la lengua española*: «Sus, según Platón era palabra de lacedemonios para dar ánimo y exortar»; DRAE 1780: «sus, prep ant., lo mismo que arriba; sus. Género de aspiración que se usa como interjección para alentar, provocar o mover a otro a ejecutar alguna cosa prontamente o con vigor» (en *Nuevo Tesoro de la Lexicografía española*).

Pense que tant en català com en castellà deuen procedir de SURSUM, en valencià amb una evolució regular i en castellà amb l'eliminació de la vocal final de *suso*, una vegada la paraula es fa interjecció total en el sentit d'incitar el gos o les persones. Naturalment la identificació de *sus-* amb l'onomatopeia procedent de *sss* i la tendència que la reproducció de sons es faça amb monosíl·labs, ajudaria a l'eliminació de la *-o*.¹⁵ Naturalment que això no descarta que poguera influir el valencià en l'extensió i ús d'esta forma. *Zuzo* i *azuzar*, en canvi, més que onomatopeies directes, ajudades per l'ús de *sus!* o no, crec que s'han de relacionar amb la forma *suso*, possiblement a partir d'una pronúncia africada de la sibilant pel seu ús expressiu, és a dir de *suso* > *tsutso* > *zuzo*, evolució que demostraria també l'autoctonia del *suso* amb valors expressius i segurament també del *sus* castellà. És a dir, ací proposem una evolució pròpia de cada llengua amb els seus ritmes, a partir de l'etim llatí SURSUM, el valencià més decidit per la pèrdua de la vocal final i el castellà amb dos formes segons els valors interjectius, *sus* i *suso*.

H) HOLA és una interjecció usada per a saludar o per a manifestar sorpresa o estranyesa, usada en català i en castellà. A diferència del que afirma el DCVB: «HOLA! *interj.* de salutació familiar o d'estranyesa; cast. *hola*. "Sus ola vós en jovencell", Dansa Mort. "Hola, Tianet", —va dir en to familiar, Ruyra Parada 28. Etim.: del castellà *hola*, i aquest de l'àrab wa-Allāh 'per Déu!'», Coromines la considera autòctona (DCat, IV 801): «interjecció de creació purament romànica, paral·lela a HALA, 1ª doc 1400, *Dansa de la Mort*. Absolutament infundat suposar que la vàgim pendre del castellà (on és més recent i menys vivaç) i on no és menys absurda la pretesa etimologia aràbiga», etimologia que també rebutja Corriente, en els seus diccionaris d'arabismes, per a qui *hola* és un fals arabisme perquè no pot vindre de Wallah 'pardiez' per qüestions fonètiques i semàntiques, sinó que és més aviat una interj d'estructura fonètica expressiva i poligenètica. Així la considera també el DRAE, 22 edició: «hola. (Voz expr.; cf. ingl. *hello*, al. *hallo*). 1. interj. U. como salutación familiar. 2. interj. p. us. U. para denotar extrañeza, placentera o desagradable. U. t. repetida. 3. interj. desus. Era u. para llamar a los inferiores».

En castellà es documenta abundantment des del segle XVI (CORDE) en autors valencians com Timoneda («Hola, ce de la posada», *Castell d'Emaús*, 48); «Hola, ce! Saca de aquellas anchovas», *Buen aviso y Portacuentos*, 188) o Lluís Milà, i en castellans que editen o viuen a València com Lope de Rueda («Hola, senyora», Lope de Rueda 1545) o Lope de Vega, però també

15. No descartaria que el mot *chucho* (DCECH, II, 400, s. v. *chuch-* «raíz de significados varios, de creación expresiva y en parte onomatopéyica») fora una palatalització de la forma *suso*, que també seria usada per a cridar al gos, igualment que *zuzo*.

en autors amb poca relació amb València, com Quevedo, Jaime de Huete: «Entro, hola, Vidriana» (1535: *Comedia Vidriana*); «hola, señora, ce, ce! Qué consuelo!», «Hola, hola., hola, que no tengo de dormir sobre versos de endechas para mi señor» (Pedro de Orellana, 1550), Jerónimo Urrea, Micael de Carvajal, Juan Rufo, Agustín de Rojas o Cervantes. També el trobem ja en el Diccionari del Rosal de 1611 i en el *Tesoro* de Covarrubias: «hola y hao, está corrompido de heus, adverbium vocandi», i naturalment en el *Diccionario de Autoridades*, 1739: «Modo vulgar de hablar usado para llamar a otro que es inferior. Ll. Heus, que es de donde viene; Hola. Alguna vez se usa desta voz como de admiración y quando se oye alguna cosa que hace novedad», sentits que es registren en altres edicions posteriors. També en el valencià de l'època: «Adarga't, hola, e tin recort de aquell gran tort que has causat en la ciutat, satirisant e llastimant a molta gent ab la insolent sàtira antiga» (*Breu descripció dels mestres que anaren a besar les mans a sa majestat del rei don Felip* 1586, 69).

Jo diria que de xicotet no oïa dir *hola* en valencià tant com ara. Si hui dic *hola*, *bon dia*, abans diria *Bon dia*, d'entrada, o «xe, com va» en lloc de «hola, com va», de manera que *hola* em semblava de castellanitzats, com segurament passava també a Mallorca. Per tant, en quina llengua naixeria primer, en valencià o en castellà, o en les dos alhora? Si tenim en compte que llevat de l'exemple de la *Dansa de la Mort* (al *Vocabulari de la llengua catalana medieval* de Lluís Faraudo (IEC): «OLA! interj. Serveix per a cridar algú. "Sus ola! vos, En jovencell / Qui Gaspar Nadal vos dieu, / Capiau tambe en lo concell", Nadal, Gaspar 'Cobles afegides a la Dança de la Mort', any 1497»), la resta d'exemples són ja del XVI i en bilingües, és molt fàcil que entrara la interjecció per via del castellà i també que entrara en tota la Península i en totes les llengües com a préstec per via francesa.

Del primer valor d'exclamació per a cridar algú i fer que s'adone de la novetat de la seua presència, com trobem en els primers exemples, passaria posteriorment per metonímia al valor de salutació, segurament ja al segle XVIII en castellà i pots ser cap al XX en català, pel que suggereix Bibiloni a partir dels diccionaris del segle XIX buidats per ell —no apareix tampoc en els diccionaris valencians excepte en Sanelo: «ola. Quando nos admiramos de alguna cosa solemos decir ola!» (Sanelo 1802, en Guardiola 2004) fins al *Diccionario Valenciano* de Martí Gadea: «Hola, interj. ¡Hola! Se usa para llamar a un inferior o a persona de mucha intimidación, y también denota la extrañeza o novedad que causa una cosa inesperada», imitant la definició del DRAE.

En efecte, quina és la seua etimologia? Més que un origen expressiu directe deu vindre del francès *oh+là*, creada a partir de la interjecció *oh* i el derivat del demostratiu ILLAC > *là*, o+la, forma que es fixa precisament en

francés al segle XV, almenys (Dauzat-Dubois-Mitterand, *Nouveau dictionnaire étymologique et historique*, París: Larousse, 1971, s. v. *o!*). En el mateix segle XVI entra també en italià (Cortelazzo / Zolli 1988, s. v. *olà*).¹⁶

Per a acabar, crec que encara que *hola* podria haver entrat alhora en les dos llengües com a préstec, la documentació avala que la vehiculació de la interjecció es faria via castellana i que només modernament ha arribat al llenguatge col·loquial de la gent catalanoparlant del carrer.

I) HEUS (heus ací/aquí, heus això) s'usa en català com una 'expressió amb què hom assenyalava a l'atenció algú o alguna cosa', i es fa vindre de la interjecció llatina *heus* 'interjecció per a cridar l'atenció' (GDLC), com arplega Ernout / Meillet (1967): «heus 'hola, ho, hè'! Exclamation servant à appeler ou à interpeller. Accompagne souvent un vocatif». També «eheu, heu: hélas! Marque la tristesse et l'abattement»; «ého: interjection dissyllabique: hola, Sert à appeler, comme heus», «Heu: hélas, inter servant surtout à marquer la douleur». Coromines (DCat, IV, 789), afirma que ací s'han combinat en proporcions variables les partícules del català antic 1) *ec* 'vet aquí' (sovint usat en la combinació *ec-vos* amb pronom), provinent del llatí vulgar ECCU; 2) *heus*, interjecció per cridar l'atenció que ja s'usava amb aquest valor en llatí antic; i) *vet* (vet aquí), provinent del llatí VIDERE 'vegeu', totes tres ja des del segle XIII. I afig: «És desencaminat voler veure en *heus*, sigui en el de les *VidesR*, sigui en el del modern *heus aquí*, res del verb *haver* com s'ha dit, car no sols fóra ben difícil d'explicar-ho morfològicament (la *s* és inconciliable amb un plural *hauen* o *havets* o *heu*, i ja fóra un enorme anacronisme voler suposar en el ss. XIII-XIV la recent forma contracta *heu* per *hauen*), sinó que és ben innecessari recórrer a aqueixes habilitats, essent axí que *heus* ja es troba en llatí». També afirma que de la contaminació naix *veus ací* (SVF), que al meu parer deu ser l'origen valencià de les expressions «eus ací; eus això? agarra-ho».

El mateix autor explica el castellà *he aquí* d'una altra manera: DCECH, III, 334, «*he*, adverbio que unido con *aquí* (y a veces con *allí* o *ahí*) sirve para mostrar una persona o cosa, tomado del ar. *hâ* (pron. vulgar *hê*), que tiene el mismo valor: 1ª doc. *fe y afé* (Cid)»; Berceo: *he*, amb h aspirada: *he aquí*; Nebrija *he aquí*, adv. *en, ecce, eccum*, «*he*, adv., para demostrar: *en, ecce*», idea compartida per Corriente (1999): *he* cast. < origen àrab, de *hâ*, seguint Coromines, per a qui viuria en les dues llengües «aunque no se puede excluir que contaminaran fonéticamente un presentador término románico procedente del lat. HABE». Per al DCVB, en canvi, seria una forma

16. Crec millor esta teoria que acceptar que *hola* vinga de l'imperatiu emfàtic de *halôn, bolôn* 'portar, atényer', usada especialment per a saludar un barquer, que arplega la Wikipedia, s. v. *bola*, salutació, ni naturalment de l'anglès *hello* o de l'alemany *hallo*, per la seua cronologia.

contracta de *heu-vos*, que s'usa acompanyada de l'adverbi aquí per a senyalar una cosa a l'atenció d'algú.

Les hipòtesis de Coromines per al català i el castellà pareixen versemblants, però sobta que valors similars, com *heus ací* i *he aquí* tinguen origen diferent i que *he* s'haja perdut totalment en català i *heus!* s'haja mantingut en català i no en occità o espanyol. Per altra banda, un ús semblant el trobem en el català *jas* < HABEAS (DCat, IV, 770) i en l'occità *té* < TENET. Això em fa pensar si darrere de *heus* i *he* no s'amaga l'imperatiu del verb HABERE amb el sentit antic de 'tenir', hui *tin/té* en català: HABE (com VADE > ve (s), FACI > fe (s), DUCE > du (s), DIC > di(s)) —italià *abbi*, francès *aie—*) > *hae* > *he*. Esta forma pot explicar perfectament el castellà sense tirar mà de l'àrab, com ja Corriente ha vist.

I en català, com es podria passar de *he* > *heus*, tenint en compte que *heus* ja es documenta en el segle XIV o finals del XIII (CICA: «E si vós no vis anch l'espase bé l'eus así. E cant Lençalot la viu sí:s pençà bé», *Questa de Sant Graal*, fol 118^a). L'exemple de la *Questa* és clarament el verb haver en plural com demostra el perfet plural *vis* < VIDITIS; per tant la forma *heus* és ja viva al XIII). *He* passaria a *heus* de la manera següent: en català es gramaticalitzaria l'imperatiu en plural com a recialla del verb *haver* 'tenir', com ocorre també en *vet aquí* < VIDETE, amb el mateix valor. Així, al costat de HABE > *he*, viurien HABETE > *haved* (i HABETIS > *havets* > *haveu* > *heu*), que donaria *heu* per la suma de la ultracorrecció de la -T final > *d* > *u* i l'abreujament *h(av)eu*. Quan el pronom de segona persona plural *vos* va ser substituït per *vosaltres*, durant els segles XII-XV, i passà a quedar-se com a fórmula de tractament de segona persona del singular, quedà fixat en este ús en la forma *he tu/heu +vos*. En este nou valor, afegí el morfema *s* de segona persona del singular, com en els altres imperatius *dis*, *fes*, *ves*, per a diferenciar-se del plural del present d'indicatiu *heu*, del verb auxiliar *haver*, i es creà *heus*. Des d'aquell moment *he (tu) ací* > *heu (vos)* > *heus (vos o tu) ací/ aquí*. Naturalment, que a això es podria afegir l'influx de la forma de la interjecció *eus*, que encara podia viure,¹⁷ per a fixar la forma *heus ací*.

J) ENXAMPAR. Verb conegut en el cat. oriental des del segle XIX amb el sentit d'atrapar, que en valencià viu sota la forma *sampar*, que s'ha explicat com d'origen expressiu /xamp-/ d'un moviment bruscat o groller (variant també *xampar*) (GDLC, Bruguera i Riera-Sanjaume): «v. tr. [LC] Atrapar, especialment sorprenent algú». «L'hem enxampat en una mentida» (DIEC). En efecte, per al DCat, IX, 434, ve d'una arrel elemental de l'idioma

17. Vegeu Pérez Saldanya (1998: 171 i ss.). Un problema és que no hem trobat cap *he aquí/he ací* en els exemples del CICA, ni n'he trobat en els meus fitxers, encara que em sonen casos així en textos medievals, però és versemblant el manteniment de HABE > *he* durant molt de temps.

XAMP- expressiva d'un acte o moviment bruscat, de la qual semblen ser lleus variants, i amb sentit no gaire diferent, el port. i gall. *chimpar* 'llançar forçivolment', cast *zampar*-(se) id. i 'ficar-se bruscament o furtiva' i it. *inciampare* 'ensopegar', *zampare* 'picar de potes', *ciampicare* 'batzegar-se', 1ª doc. s. XVIII *xampar*?, aixampar 1883 (afig que també viu en occità *chimpar*). És una forma de Barcelona i el cat or, mot d'un to força plebeu o bé familiar, amb el sentit de 'agafar, atrapar'. Segueix Spitzer, com Baist i Krüger, que creuen que tot ve d'una creació elemental de la llengua expressada amb la síl·laba *txamp/tsamp/tsimp*, amb la idea d'un moviment bruscat o groller. La mateixa idea defén el DCVB, s. v. *enxampar*.

Coromines, DCECH, VI, 63, sota *zampar*, diu que té un origen incert, probablement afí al cat. *enxampar* 'pillar per sorpresa'; «port. *chimpar/champar*, quizá voces de creación expresiva, pero también podría ser derivado de *zampuzar*, var. de *chapuzar*», idea que també proposa el *Diccionario* de Covarrubias, precisament la primera documentació castellana. Segueix Coromines: «aun si consideramos discutible el efecto onomatopéico de una raíz *tsamp/txamp* para expresar un choque brusco, no creo que debamos vacilar en reconocer la posibilidad de una creación expresiva, de una expresión fonosintáctica de la idea del acto brusco». És la mateixa idea que registra el DRAE 22: «zampar. (De la onomat. *zamp*). 1. tr. Comer o beber apresurada o excesivamente. 2. tr. Meter algo en un sitio de prisa y para que no se vea. 3. tr. Asestar, propinar. 4. tr. Matar. 5. tr. Colocar algo en un lugar. U. t. c. prnl. 6. tr. Am. arrojar (impeler con violencia). U. t. c. prnl. 7. prnl. Meterse de golpe en una parte. 8. prnl. Presentarse en un sitio. 9. prnl. Dirigirse a un lugar».

Per al mateix sentit, s'usa també *sampar* 'devorar, furtar, agafar', en valencià (considerat castellanisme pel DCVB); *ensampar*, en tortosí 'sorprendre, empomar' i *xampar*, a Andorra, 'prendre un animal amb el gaiato'.

A més de trobar rebuscat o poc probable que una arrel *xamp*- indique agafar —en canvi, sí que podria representar l'acció de 'devorar', com mostra el soroll que fa una andana plena de cucs de seda quan es mengen la morera; o també *samp*- podria representar el soroll que es fa pel contacte amb l'aigua quan u s'escabussa—, em sembla difícil acceptar este origen en una paraula documentada fa 200 anys, quan en italià existeix un homònim *inciampare* < forma de *zampa* + creuament de *cianca* (Battaglia, Di Mauro i Cortelazzo / Zolli) i la forma castellana *zampar* es documenta ja des del segle XVII.

Crec, doncs, que el castellà *zampar* és l'origen de les formes catalanes *sampar* i *enxampar* a partir dels sentits que registra el *Diccionario de Autoridades* i copien els altres diccionaris fins ara: 'Meter alguna cosa de prisa, de suerte que no se vea'; 'comer con apresuración descompuesta y excesivamente; 'meterse de golpe o apresuradamente alguna cosa'. Dels sentits 1 i 3

naixerien els valors catalans ‘atrapar, furtar’ i del segon el sentit de *sampar* valencià. El valencià adaptaria només el sesseig com fa sempre (*zanguango* > *sanguango*) i el català de Barcelona, segurament a través del món de l’argot de la delinqüència, tan activa allí, palatalitzava la *s-* i afegia el prefix *en-*, viu també en valencià: *ensampa-li*. No descarte tampoc que l’argot prenguera directament el mot italià *inciampare* ‘entropessar’ i li canviara el sentit per un significat metonímic conseqüència de l’ensopegada ‘ser atrapat per la policia’, com feia molt sovint per despistar.

Una altra cosa és l’origen del castellà *zampar*, que en el sentit de ‘devo- rar’ ve a partir d’una metàfora de l’acció de cabussar-se, és a dir, de sampar-se o ser sampat per l’aigua, cosa que no descarte totalment,¹⁸ o de l’italià *zampar* ‘posar la pota, entropessar per falta d’atenció’ pres per l’argot castel·là —en este cas l’argot català només adaptarà la forma— en el valor de l’acció immediata al fet de trossar de manera impensada i per tant de facilitar ser pres.¹⁹

3 CONCLUSIONS

a) Cal revisar els orígens etimològics de moltes de les paraules considerades d’ascendència expressiva o onomatopeica, estudiar-les a la llum de la documentació en la nostra llengua i en les altres romàniques, analitzar-les tenint en compte la gramaticalització de lexemes plens associats a valors expressius, la facilitat d’interferència en el lèxic i, en especial, en les interjec- cions i elements que viuen al marge del sistema entre dos llengües, com el català i el castellà, que des de segles són parlades per bilingües més o menys simètrics.

b) Hem intentat donar altres opinions diferents a les de Coromines i dels seus seguidors de les filologies catalana i castellana, amb la idea d’eixamplar perspectives, no amb la idea de criticar el mestre, entre altres coses, perquè és molt difícil analitzar mots que deuen haver viscut especialment en el món col·loquial i sense massa documentació clarificadora. Naturalment, consi- dere més convincents les propostes noves que les antigues.

c) Sense llevar la importància que té l’expressivitat en la creació de mots (per exemple, en *titot* (VIII, 515), *gos* (DCat, IV, 577), *xet* (DCat, IX, 417), *glop*, *llufa*, *sitet*, *xeu*, *babau* (DCat, I, 517), *bu-toni* (DCat, I, 528), *perpissa*, s’ha de corregir la tendència a trobar un ètim expressiu quan ho sembla o

18. No descarte, com he dit, que el castellà *zampar* siga una onomatopeia del contacte del cos humà amb l’aigua en l’acció de cabussar-se, com també ocorre al mot *zambullirse*, derivat de SEPELIRE per creu- ament onomatopeic (DCECH, VI, 61).

19. Deixe per a una altra ocasió l’anàlisi de suposats orígens expressius de mots com *baf* (DCat, I, 539) < onomatopeia que expressa la noció d’inflament (Le Robert) que veig possible relacionar amb l’ètimon de l’italià *bafo* ‘bigot, pèls de dalt del llavi’ (Battaglia) o *oi!* (DCat, IV, 800), existent també en antic provençal (FEW, s. v. HOC i Levy) que veig possible explicar a partir del cat medieval *oc* < HOC.

quan no tenim altres fonts clares, sense esgotar les altres possibilitats, com hem intentat fer ací.

d) Els Sermons de Sant Vicent Ferrer són un bon viver d'expressions i onomatopeies i una bona documentació per a postular l'autoctonia o no d'una expressió, com arplega el Vocabulari de Gret Schib. I també altres obres com les de Morlà, sermons satírics, col·loquis, diccionari Ros, etc.

e) Hem vist que alguns mots suposadament d'origen expressiu poden ser préstecs del castellano-aragonés, com *xe*, *iaio*, *bac*; del francès, com *hola*; de l'italià, com *xafar i enxampar*. I que d'altres deuen ser gramatitzacions d'un mot ple i no vindre directament d'una onomatopeia, com *uix*, *aiïc*, *sus*, *heus*, o que *mà* no deu procedir de l'àrab. En tot cas, és un vast camp on la ciència etimològica encara té molt a dir.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ALCOVER, ANTONI M^e / MOLL, FRANCESC DE BORJA (1972): *Diccionari català-valencià-balear*. Palma de Mallorca, Moll.
- ALIAGA, JOSÉ LUÍS (2000): *Aspectos de lexicografía española*. Zaragoza, Institución Fernando el Católico.
- ALIBERT, LOUIS (1988): *Dictionnaire occitan-français: d'après les parlens languedociens*, Toulouse, IEP.
- BATTAGLIA, SALVATORE (1970): *Grande Dizionario della lingua italiana*. Torino, UTET
- BIBILONI, GABRIEL (2009): «Hola, castellanisme?». *Diari de les Balears*, suplement l'Espira, 24/31 d'octubre.
- BRAMON, DOLORS (1981): *Contra moros i jueus*. València, Tres i Quatre.
- BRAMON, DOLORS (2010): «Mam, un berberisme en el llenguatge infantil català». *ER*, vol. 32, p. 369-371.
- BRUGUERA, JORDI (1996): *Diccionari etimològic*. Barcelona, Enciclopèdia Catalana.
- BUENO, Me LOURDES (1994): «La onomatopeya y su proceso de lexicalización: Notas para su estudio». *Anuario de estudios filológicos*, vol. 17, p. 15-26.
- CAMP, CARLES (2012): «El 'che' d'Argentina (i d'altres llocs) i els valencians». *www.histocat.com*, *Fundació d'Estudis Històrics de Catalunya*, 24 de febrer.
- CANTALAUSSA (2003): *Diccionari general occitan*. Rodes, Cultura d'Oc.
- CASANOVA, EMILI (2003): «El lèxic de la Decadència en els estudis etimològics: El cas del DECat de Joan Coromines». ZIMMERMANN, MARIE-CLAIRE / CHARLON, ANNE (ed.): *Actes del Dotzè Col·loqui Intenacional de Llengua i Literatura Catalanes-Universitat de París IV-Sorbonne, 2000*. Barcelona, AILLC-PAM, vol. III, p. 189-221.
- CEJADOR, JULIO (2008): *Diccionario fraseológico del siglo de Oro*. Barcelona, El Serval.
- CICA, *Corpus del català antic*, UAB.
- COROMINAS, JOAN / PASCUAL, JOSÉ A. (1980-1991): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, 6 vols. Madrid, Gredos.

- COROMINES, JOAN (1980-2001): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, 10 vols. Barcelona, Curial-La Caixa.
- CORRIENTE, FEDERICO (1999): *Diccionario de arabismos y voces afines en iberoromance*. Madrid, Gredos.
- CORTELAZZO, MANLIO / ZOLLI, PAOLO (1988): *Dizionario etimologico della lingua italiana*, 5 vols. Bologna, Zanichelli.
- COVARRUBIAS, SEBASTIÁN (1611/2006): *Tesoro de la lengua castellana o española*. Madrid, Iberoamericana.
- CUENCA, MARIA JOSEP (2002): «Els connectors textuais i les interjeccions». *Gramàtica del català contemporani*. Barcelona, Empúries, p. 3199-3233.
- DE MAURO, GRANDE (1999): *Dizionario italiano dell'uso*. Torí, Utet.
- DESPUIG, CRISTÒFOR (1981): *Los Colloquis de la insigne ciutat de Tortosa*. Barcelona, Curial.
- DHRAE (1933-): *Diccionario histórico de la lengua española*. Madrid, RAE
- DISHMAN, AMALIA C. (1982): «Sobre el origen y uso del che argentino». *Hispania*, vol. 65:1, març, p. 93-97.
- DRAE (2001): *Diccionario de la Real Academia Española*: He consultat l'edició 22 en línia; el *Nuevo Tesoro de la Lexicografía española*, en línia (Diccionario de Rosal, Diccionario de Autoridades, Salvà, Terreros, etc.), i el CORDE, en línia.
- ENCKELL, PIERRE / REZEAU, PIERRE (2003): *Dictionnaire des onomatopées*. París, Presses Universitaires de France.
- Epistolaris d'Hipòlita Roís de Liori i d'Estefania de Requesens (segle XVI)* (2003), a cura d'Eulàlia de Ahumada. València, PUV.
- ERNOUT, A. / MEILLET, A. (1967): *Dictionnaire étymologique de la langue latine*. París, Klincksieck.
- FORNÉS, LLUÍS (1992): «L'Oc en la literatura sudpirinenca de l'Edat Mitjana al segle XXI». *Actes del III Congrés de l'AIEO*. Montpel·lier 1990, p. 351-360.
- FORNÉS, LLUÍS (1995): *La València /sic/ occitana*. València, Ajuntament de València.
- FORNÉS, LLUÍS (1998): «La terra del che». *Levante-EMV*, 7 d'octubre.
- FUSTER, JOAN (1954): «Notes per a un estudi de l'oratória vicentina». *Revista Valenciana de Filologia*, tom. IV, núms. 2-4 (abril-desembre), i *Obra completa*, I, p. 38-48.
- GARCÍA DE DIEGO, VICENTE (1985): *Diccionario etimológico español e hispánico*. Madrid, Espasa-Calpe.
- GARCIA MOYA, RICART (2006): *DHIVAM: Diccionari històric del idioma valencià modern*. València.
- GARCIA MOYA, RICART (2002): «El xe catalán del Mestalla». *Diario de Valencia*, 24 de març.
- GONZÁLEZ OLLÉ, FERNANDO (1980): «Valencianismos en las comedias de Lope de Rueda: un indicio de la intervención de Timoneda». *Segismundo*, vol. 27-32, p. 9-26.
- GONZÁLEZ OLLÉ, FERNANDO (1981): *Lope de Rueda: Pasos*, 1567. Madrid. Càtedra.
- Gran Diccionari de la llengua catalana* (1998), Barcelona, Enciclopèdia Catalana
- GUARDIOLA, M. ISABEL (2004): *El Diccionario valenciano-castellano (1851) de Josep Escrig en la tradició lexicogràfica valenciana*, vol V. Universitat d'Alacant, tesi doctoral.

- GUERAU DE MONTMAJOR (1586): «Els mestres de València», a cura d'Emili Casanova. *Studia in honorem del professor Martí de Riquer*, II, 1987. Barcelona, Quaderns Crema, p. 57-83.
- JÀFER, SALVADOR, *Xarquia.blogspot.com*: «Arabismes residuals en valencià oral?». línia.
- LEVY, EMIL (1980): *Petit dictionnaire provençal-français*. Raphèle-lès-Artes, Culture Provençale Méridionale
- Llibre de les Solemnitats de Barcelona* (1930-1947), a cura d'A. Duran i Sanpere-Josep Sanabre, Barcelona, Institució Patxot.
- MALMBERG, BERTIL (1964): «À propos du che argentin. Notes sur la dite étymologique phonétique». *Studia Linguistica*, vol. 18, p. 47-54.
- MARTÍ GADEA, JOAQUIM (1891): *Diccionario general valenciano-castellano*. València.
- MARTÍ, JOAQUIM (2006): *Diccionari històric del valencià col·loquial (segles XVII, XVIII i XIX)*. València, PUV.
- MASCARÓ, IGNASI (2010): «Aproximació a la partícula idò, valors i melodies». www.prosodia.upf.edu.
- MASCARÓ, IGNASI (2004): «El simbolisme fònic: Ideologia, llengua i creació». *Randa*, vol. 52, *Homenatge a Miquel Batllori/5*, p. 193-216.
- MISTRAL, FRÉDÉRIC (1983): *Lou Tresor dóu Felibrige: dictionnaire provençal-français*. Aix-en-Provence, Edisud.
- MOLINER, MARÍA (1998): *Diccionario de uso del español*. Madrid, Gredos.
- MORÍNIGO, MARCOS A. (1985): *Diccionario de americanismos*. Barcelona, Muchnik.
- MORLÀ, PERE J. (1995): *Poesies i col·loquis*, edició d'Antoni Ferrando. València, Edicions Alfons el Magnànim.
- NAGORE, FRANCHO (1999): *Endize de bocables de l'aragonés següents os repertorios lesicos de lugars y redoladas de l'Alto Aragon*, 4 vols. Osca, Instituto de Estudios Altoaragoneses. *Nuevo Diccionario Histórico del español*, en línia, i els volums publicats.
- PASCUAL ASENSI, JORGE (2007): «El vocativo árabe yā como posible étimo de la interjección *che / xe* del castellano y el catalán valencianos: una apostilla a los diccionarios etimológicos». *RFR*, vol. 24, p. 153-169.
- PENNY, RALPH (2006): *Gramática histórica del español*. Barcelona, Ariel.
- PÉREZ SILDANYA, MANUEL (1998): *Del llatí al català. Morfosintaxi verbal històrica*. València, PUV.
- PONS, LIDIA (1986): «*Xinxirinxina, trap-trap*. Aspectes de la motivació fonètica en català». *Studia in honorem prof. M. de Riquer*, vol 2. Barcelona, Quaderns Crema, p. 165-177.
- REQUESENS, JOAN (2006): «El mot *zumzada* en l'obra de Jacint Verdaguer». *Anuari Verdaguer*, vol. 14, p. 419-444.
- REY, ALAIN (1992): *Dictionnaire historique de la langue française*. París, Le Robert.
- RIBA, CÈLIA / RIUS ALCARAZ, LLUÍS (1999): «Aproximació a les onomatopeies catalanes a partir de les rondalles mallorquines en la versió de Mn. Antoni Ma. Alcover». MAS, JOAN / MIRALLES, JOAN / ROSSELLÓ, PERE (ed.): *Actes de l'Onzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Palma, 8-12 de setembre de 1997)*, vol. II. Barcelona, PAM, p. 435-452.

- RONA, JOSÉ PEDRO (1963): «Notas sobre algunas etimologías rioplatenses». *Anuario de Letras*, México, vol. 3, p. 87-106.
- RIERA-EURES, MANEL / SANJAUME, MARGARIDA (2002 i 2011): *Diccionari d'onomatopeies i mots de creació expressiva*. Barcelona, ed 62.
- ROSENBLAT, ÀNGEL (1962): «Origen e historia del "che" argentino». *Filologia*, vol. 8, p. 325-401.
- SANCHO, PELEGRÍ (1999): *Introducció a la fraseologia. Aplicació al valencià col·loquial*. València, Denes.
- SCHIB, GRET (1977): *Vocabulari de Sant Vicent Ferrer*. Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana.
- SECO, MANUEL / ANDRÉS, OLIMPIA / RAMOS, GABINO (2011): *Diccionario del español actual*. Madrid, Aguilar.
- SEVA, ANTONI (1993): *Diccionari llatí-català*. Barcelona, Enciclopèdia Catalana.
- Thesaurus Linguae Latinae* (1900-), Lipsiae/München, Teubneri/K. G. Saur.
- TIMONEDA, JOAN (1967): *L'església militant: El castell d'Emaús*. Barcelona, ed. 62.
- TIMONEDA, JOAN (1994): *Flor d'enamorats*, edició de Joan Fuster. València, Tres i Quatre.
- TIMONEDA, JOAN (1990): *Buen aviso y portacuentos*. Madrid, Espasa-Calpe.
- TORRES NAHARRO, BARTOLOMÉ (1990): *Comedias: Soldadesca. Tinelaria. Himenea*, ed. de McPheeters. Madrid, Castalia. I *Seraphina* i altres, en el portal Cervantes.
- VENY, JOAN (1986): «L'ètim de MERITA 'fredeluga': entre l'arabisme i l'onomatopeia». *ELLC 12 (Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit)*, vol. 4, p. 37-61.
- VENY, JOAN (1988): «Llei fonètica, onomatopeia i polisèmia en els noms catalans del 'grill'». CORNAGLIOTTI, ANNA (ed.): *Miscellanea di Studi Romanzi offerta a Giuliano Gasca Queirazza*, vol. 2. Torino, p. 1073-1095.
- VENY, JOAN (1991): *Mots d'ahir, mots d'avui*. Barcelona, Empúries.
- VENY, JOAN (2009): *Estudis lingüístics valencians*. València, Universitat de València.
- VENY, JOAN (2011): *Petit Atlas Lingüístic del domini català*, 3 vols. Barcelona, IEC.
- Vocabulari de la llengua catalana medieval de Lluís Faraudo Saint-Germain*: en línia, IEC.
- WARTBURG, WALTHER VON (1956-): *Französisches etymologisches Wörterbuch*, 25 vols.
- ZAMBONI, ALBERTO (1988): *La etimología*. Madrid, Gredos.

